Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра _____історіографії, пам'яткознавства та археології_____

До захисту допущено кафедрою ___історіографії, пам'яткознавства та_____
археології_____
протокол №____ від _____
завідувач кафедри _____ __Сергій ПОСОХОВ_____
(підпис) (ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
здобувача ____першого (бакалаврського)_ рівня вищої освіти

___Історія Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря__ _____у вимірі краєзнавчого пам'яткознавства_____

(тема роботи)

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»
Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ _____Лідія КУЗЬМЕНКО_____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ _____Ольга ПАВЛОВА_____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків – 2026

Анотація

Мета пропонованого дослідження полягає у комплексному вивченні історії Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, з'ясуванні впливу на монастирський ансамбль різних історичних подій, простеженні змін його статусу на рівні законодавства та аналізі особливостей історіографічних досліджень пам'ятки у різні епохи. Відповідно, об'єктом дослідження є Полтавський Хрестовоздвиженський монастир як історико-культурний комплекс та як об'єкт державної політики і наукового дискурсу. Предметом дослідження є стан споруд Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря та процеси, які відбувалися з монастирським історико-архітектурним комплексом впродовж основних етапів його історичного розвитку, вплив офіційного пам'яткознавчого статусу архітектурного ансамблю на його збереження та особливості конструювання його образу у радянський період. Методологічну базу дослідження складають загальнонаукові та спеціально-історичні методи. З першого типу використано методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, класифікації. Зі спеціальних історичних методів було застосовано хронологічний, історико-порівняльний та історико-генетичний.

За результатами цієї роботи було висвітлено історію, архітектурні риси, статус та особливості конструювання образу монастиря у досліджуваний період. Враховуючи перипетії XX ст., відродження Хрестовоздвиженського монастиря у 1991 р. – це не лише реставрація архітектурного ансамблю та повернення його релігійній громаді. Це також очищення регіональної історії від нав'язаних міфологем та повернення цікавості до духовної спадщини Полтавщини. Результати роботи завдяки комплексному та глибокому аналізу є важливими в контексті краєзнавчих та пам'яткознавчих досліджень, а також можуть бути використані при розробці навчального чи екскурсійного матеріалу.

Ключові слова: Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, краєзнавство, пам'яткознавство, пам'яткоохоронна діяльність, радянські антирелігійні кампанії, сакральна архітектура, духовна спадщина.

Abstract

The purpose of the proposed research is to comprehensively study the history of the Poltava Exaltation of the Holy Cross Monastery, to clarify the impact of various historical events on the monastery ensemble, to trace changes in its status at the legislative level and to analyze the features of historiographical research on the monument in different eras. Accordingly, the object of the research is the Poltava Exaltation of the Holy Cross Monastery as a historical and cultural complex and as an object of state policy and scientific discourse. The subject of the research is the condition of the buildings of the Poltava Exaltation of the Holy Cross Monastery and the processes that occurred with the monastery historical and architectural complex during the main stages of its historical development, the influence of the official monument status of the architectural ensemble on its preservation and the features of constructing its image in the Soviet period. The methodological basis of the study consists of general scientific and special historical methods. Of the first type, the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, and classification were used. Of the special historical methods, chronological, historical-comparative and historical-genetic were used.

The results of this work highlighted the history, architectural features, status and features of constructing the image of the monastery in the studied period. Taking into account the vicissitudes of the 20th century, the revival of the Poltava Exaltation of the Holy Cross Monastery in 1991 is not only the restoration of the architectural ensemble and its return to the religious community. It is also the purification of regional history from imposed mythologies and the return of curiosity to the spiritual heritage of the Poltava region. The results of the work, due to a comprehensive and in-depth analysis, are important in the context of local history and monument studies, and can also be used in the development of educational or excursion material.

Keywords: the Poltava Exaltation of the Holy Cross Monastery, local history, monument studies, monument protection activities, Soviet anti-religious campaigns, sacred architecture, spiritual heritage.

Зміст

Вступ ……..…….....5
Розділ 1. Історія Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря XVII – XIX ст. ..……17
Розділ 2. Монастирський комплекс у XX ст.: виклики та проблеми збереження і використання ……..…….....31
Розділ 3. Законодавче врегулювання статусу архітектурного ансамблю монастиря та його теоретичне осмислення у радянській історіографії ……...49
Висновки ……....67
Список джерел та літератури ……...70
Список скорочень ……..82
Додатки ……...83

Вступ

Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, заснований у середині XVII ст., є не лише видатною пам'яткою архітектури національного значення, а й однією з ключових духовних та історичних домінант Лівобережної України. За свою багатовікову історію цей сакральний комплекс став свідком переломних подій українського минулого – від доби козацтва і до сучасності. Його архітектурний ансамбль, унікальний зразок українського бароко, становить невід'ємну частину національної культурної спадщини, а сам монастир тривалий час функціонував як важливий осередок просвітництва та духовності регіону.

Слід зауважити, що наше дослідження матиме два основні напрями: вивчення історії розвитку обителі та аналізу монастирського ансамблю як комплексу архітектурних об'єктів. Від заснування монастиря і до 1923 р. ці напрями безпосередньо переплітались, однак далі історія обителі тимчасово переривається, про що буде сказано нижче. Натомість у XX ст. актуалізується питання про вивчення Хрестовоздвиженського монастиря як пам'ятки: вже у 1902-1903 рр. з'являються перші роботи, що містять описи фасадів та інтер'єрів будівель монастирського комплексу, а наприкінці 1940-х рр. утверджується охорона монастирського ансамблю на законодавчому рівні.

У такому разі цікавим дослідницьким полем є стан пам'яткоохоронної справи відносно культових споруд в СРСР та УРСР. Адже з одного боку церковні будівлі є пам'ятками і, відповідно, мають перебувати під охороною держави. З іншого боку – вони є умовно пережитками релігійної свідомості населення, яку намагалися подолати, тож їх образно-символічний вплив на населення був небажаним.

Поруч з цим постає і питання про висвітлення ролі і місця культових споруд в мистецтвознавчих та пам'яткознавчих текстах, а також туристичних путівниках радянського часу. Зокрема важливо з'ясувати, яким чином науковці поєднували дві протилежні інтенції – монастиря як видатної пам'ятки та як

маркеру релігійної ідентичності. Окремим цікавим напрямом є ставлення авторів до стильових особливостей Хрестовоздвиженського монастиря, який є яскравим втіленням українського козацького бароко, але увага до цього могла бути сприйнята як буржуазний націоналізм.

Актуальність дослідження полягає у недостатньому вивченні цієї теми в історіографії, адже найчастіше при вивченні історії Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря обирається лише подієвий опис з елементами характеристики архітектурних особливостей комплексу. Натомість мало уваги приділено позиціонуванню монастирського ансамблю як пам'ятки та порівнянню офіційної риторики з реальним станом споруд у цей хронологічний період. У нашій роботі розширено коло питань завдяки дослідженню законодавчої бази, що регулює законодавчу та пам'яткознавчу сфери, а також розглянуто способи репрезентації образу монастирського комплексу у виданнях науковців та публіцистів 1960-х – 1980-х рр. Така постановка проблеми є важливою у контексті насамперед краєзнавчих досліджень Полтавщини.

Об'єктом дослідження є Полтавський Хрестовоздвиженський монастир як історико-культурний комплекс та як об'єкт державної політики і наукового дискурсу.

Предметом дослідження є стан споруд Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря та процеси, які відбувалися з монастирським історико-архітектурним комплексом впродовж основний етапів його історичного розвитку, вплив офіційного пам'яткознавчого статусу архітектурного ансамблю на його збереження та особливості конструювання його образу у радянський період.

Хронологічними межами дослідження є 1650 – 1991 рр. Нижня межа зумовлена часом заснуванням обителі, верхня – окреслена радянським часом до її остаточного відродження після буремних подій XX ст.

Територіальні межі дослідження – місто Полтава: центр Полтавського полку (1648-1774), повітовий центр Новоросійської (1775-1796) та

Чернігівської (1796-1802) губерній, центр Полтавської губернії (1802-1925), центр Полтавської округи (1925-1930) та адміністративний центр Полтавської області (1937-донині).

Історіографічну базу дослідження складають роботи краєзнавців та мистецтвознавців, газетні статті та довідкові матеріали. Відповідно до об'єкту і предмету нашої теми, було опрацьовано видання, які дозволяють окреслити загальні тенденції розвитку монастирів на українських землях у різні епохи. Важливою для аналізу є «Історія міст і сіл Української РСР»[1], що стала результатом активного краєзнавчого руху, адже вона дає змогу реконструювати широке локальне тло, необхідне для порівняльного аналізу реального стану церковних споруд та їхнього висвітлення в офіційній радянській історіографії. Серед робіт сучасних дослідників, які дозволяють зрозуміти роль сакральних об'єктів як духовних інституцій та водночас як важливих історико-культурних пам'яток, слід виділити напрацювання В. В. Вечерського[2], І. М. Ломачинської[3] та В. М. Ханка[4].

Однак найбільше уваги було приділено роботам, що безпосередньо стосуються архітектури, історії та сприйняття у різні епохи ансамблю Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Тож закономірно поділяємо цю історіографію на 3 групи за хронологічним принципом.

До першої групи належать роботи початку XX ст., у яких було вперше описано та осмислено історію і архітектурні особливості Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Більш детальні описи уміщують «Записки о Полтаве и ее памятниках»[5], натомість видання «Россия: полное географическое описание нашего Отечества»[6] має дещо спрощений виклад.

---

[1] Тронько П. Т. Полтава // Історія міст і сіл Української РСР. Т. 7. Київ, 1966. С. 68-96.
[2] Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ, 2008. С. 268-275.
[3] Ломачинська І. М. Свято-Хрестовоздвиженський монастир // Монастирі України. Київ, 2015. С. 118-121.
[4] Ханко В. М. Старосвітські архітектурні пам'ятки Полтави // Полтавщина: плин мистецтва, діячі: Мистецтвознавчі праці. Київ, 2007. С. 132-135.
[5] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902. С. 183-208.
[6] Морачевський В. В., Карпов В. Г., Малышева И. М. Крестовоздвиженский монастырь // Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия. Т. 7. Санкт-Петербург, 1903. С. 302-303.

Друга група представлена виданнями 1950-х – 1980-х рр., які були опрацьовані в рамках дослідження пам'яткознавчих текстів того часу. Ці публікації можна розділити на підгрупи. Детальний аналіз кожної з робіт буде наведено у третьому розділі нашого дослідження, тому зараз обмежимося лише окресленням цих підгруп та позначенням принципів класифікації.

По-перше, опрацьовано видання, які містять згадки безпосередньо про Хрестовоздвиженську обитель. Це наукові історико-архітектурні розвідки вітчизняних авторів, – В. Г. Заболотного[1], І. О. Ігнаткіна та Л. С. Вайнгорта[2], а також П. О. Білецького,[3] – які орієнтовані більше на розгляд стильових особливостей монастирських споруд.

По-друге, було досліджено нариси-путівники, зокрема К. В. Гладиша[4] та В. Ф. Волоскова[5], у яких більше висвітлюється саме історія обителі, тому ці підгрупи публікацій доповнюють одна одну. Водночас їх жанр зумовлює певну специфіку викладу інформації.

По-третє, було опрацьовано роботи, у яких досліджується в цілому українське бароко у архітектурних комплексах монастирів. Для порівняння пам'яткознавчих студій в УРСР та закордоном було досліджено статтю емігрантського історика О. П. Оглоблина[6] про наявність та ступінь впливів архітектурних традицій інших країн на формування козацького бароко.

Третю групу історіографічної бази дослідження становлять видання 1990-х – 2000-х рр., що містять додаткові відомості з історії монастиря цього періоду. Найцікавішими з цієї групи є розвідки Г. П. Грибан та

---

[1] Заболотний В. Г. Архітектура України після возз'єднання з Росією // Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період) / Академія будівництва і архітектури УРСР, Ін-т теорії та історії архітектури і будівельної техніки. Київ, 1957. С. 111-130.

[2] Ігнаткін І. О., Вайнгорт Л. С. Полтава. Історико-архітектурний нарис. Київ, 1966. С. 66.

[3] Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII – початку XVIII ст. // Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. Київ, 1981. С. 25-26.

[4] Гладиш К. В. Свідки давнини і сьогоденності. Пам'ятки архітектури Полтавщини: нарис-путівник. Харків, 1972. С. 6-10.

[5] Волосков В. Ф. «Полтава. 100 пам'ятних місць». Харків, 1987. С. 121-123.

[6] Ohloblyn O. P. Western Europe and the Ukrainian Baroque an aspect of cultural influences at the time of hetman Ivan Mazepa // The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S. (New York), 1951. vol. 1, №2. Pg. 127-137.

В. Ф. Халимона[1], С. М. Капко та І. С. Мельникової,[2] які досліджують стан монастирських споруд у радянський час, побіжно згадуючи про їх пам'яткоохоронний статус.

Цікавими також є статті Н. О. Рудько [3] та Н. І. Кондратюк [4], присвячені життю та діяльності матушки Антонії (Ніни Жартовської), яка докладала зусиль для відродження обителі. Ці роботи за своїм інформаційним потенціалом є доволі важливими та ґрунтовними.

Потрібно відзначити також монографію[5] та статтю[6] авторства В. Н. Жук, оскільки ця видатна краєзнавиця найбільш повно дослідила історію Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря від часів його заснування і до 2000-х рр. Однак у її роботах мало відомостей щодо історії архітектурного ансамблю колишньої обителі у радянський час.

Окремо слід згадати спільну роботу «Монастирська гора, Яківці, Шведська Могила та Поле Полтавської битви» полтавських краєзнавців за редакторства Л. М. Булави[7] Цікаво, що ця розвідка містить помилки, зокрема у датуванні подій. Так, реставрацію середини XX ст. віднесено до 1950 року, замість дійсного 1956 року[8]. Так само груба неточність міститься і під час опису ліквідації Хрестовоздвиженського монастиря – цю подію у тексті датовано 1961 роком замість 1960 року[9].

Джерельну базу роботи становлять письмові та зображальні джерела.

За видовою класифікацією письмові джерела розділяємо на діловодні, законодавчі, статистичні, літературні та джерела особового походження.

---

[1] Грибан Г. П., Халимон В. Ф. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Гортаючи сторінки історії Полтавщини. Полтава, 2016. С. 435-439.

[2] Капко С. М., Мельникова І. С. Храмове будівництво в Полтаві наприкінці XX - на початку XXI ст. як аспект релігійного і духовного відродження // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей. Полтава, 2015. Вип. 10. С. 332-369.

[3] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.

[4] Кондратюк Н. І. Матушка Антонія // Відомості полтавської єпархії. 2011. № 10 (№ 119). С. 12.

[5] Жук В. Н. Від руїни до відродження // Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 29-52.

[6] Жук В. Н. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Пам'ятки України. 1992. № 2–3. С. 104-109.

[7] Булава Л. М., Макаренко С. В., Гужва Ю. М., Ароян А. С. Монастирська гора, Яківці, Шведська Могила та Поле Полтавської битви (Серія: Історичні райони Полтави). Наукове краєзнавче видання. Полтава, 2024. 156 с.

[8] Булава Л. М., Макаренко С. В., Гужва Ю. М., Ароян А. С. Монастирська гора… С. 13.

[9] Булава Л. М., Макаренко С. В., Гужва Ю. М., Ароян А. С. Монастирська гора… С. 14.

Почати варто із діловодних матеріалів, які хронологічно є найбільш ранніми. Зокрема у Центральному державному історичному архіві м. Києва (ЦДІАК України) зберігається 9 справ, у яких містяться документи, що підтверджують право монастиря на володіння значними земельними ділянками та кількома млинами[1]. Тож ці джерела є ключовими для вивчення особливостей монастирського господарювання.

Також діловодні матеріали розкривають історію монастирського комплексу у XX ст. Так, висвітлюють особливості використання його будівель у часи Другої світової війни 3 довідки про діяльність німецького розвідувального органу «Оріон»[2] та 2 списки його співробітників[3]. Особливості проведення антирелігійних кампаній у регіоні простежуємо за повідомленням уповноваженого Ради у справах РПЦ в Полтавській області про закриття

[1] Підтверджувальні документи монастиря на володіння с. с. Петрівкою, Сетянівкою і Вакулинцем, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-34; Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Орчику, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1-10; Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Сторожевій, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-22; Підтверджувальні документи на млин і земельні володіння монастиря в урочищі Булановій, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1-25; Підтверджувальні документи на млин і земельні володіння монастиря під м. Решетилівкою, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1-20; Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря біля м-ка Коломак, Охтирського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1-13; Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря у с. Тростянець, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1-6; Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Олховому Розі, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1-14; Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Свинівці, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1-19.

[2] Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Абверкоманда -102» 1942-1943 роки. // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава, 2021. С. 1030-1031; Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Оріон», який дислокувався у м. Полтава у 1941-1942 роках від 21.11.1943. // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава, 2021. С. 1031-1034; Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Оріон», який дислокувався у м. Полтава 1941-1942 роках від 05.04.1950. // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава: Полтавський літератор, 2021. С. 1034-1037.

[3] Список виявлених НКВС офіційних співробітників розвідувального органу «Оріон» від 10 березня 1947 року. // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава, 2021. С. 1037-1040; Список виявлених НКВС офіційних співробітників розвідувального органу «Оріон» від 31 березня 1948 року. // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава, 2021. С. 1040-1048.

Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря 8 липня 1960 р.[1], що є важливим джерелом для вивчення обставин цієї події. Зміни загальної релігійної ситуації визначаємо за доповідною запискою відділу пропаганди і агітації Полтавського обкому КП України «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди серед населення Полтавщини» від 10 грудня 1958 р. та інформаційною запискою Полтавського обкому КП України про релігійну ситуацію в області від 7 вересня 1988 р.[2]

Статистичні джерела, опрацьовані у ході дослідження, вказують на діяльність Полтавського монастиря у XVIII – XIX ст. Це «Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим вчителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року»[3] та «Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году» М. Арандаренка[4]. Вказані джерела містять як загальну інформацію, що уможливлює відтворення історичних умов епохи, так і присвячену конкретно монастирю. Зміни статусу Полтави, її торгово-економічні зв'язки, дані про результати проведення секуляризаційної реформи в межах губернії дозволяють зрозуміти основні засади різних сфер життя тогочасного суспільства. Для вивчення розвитку безпосередньо обителі було використано відомості цих джерел про чисельність монастирської братії, зміни в управлінні, діяльність Слов'яно-Херсонських єпископів, їх переведення до Новомиргорода тощо.

Законодавчі акти у свою чергу можна також умовно поділити на дві групи залежно від їхнього змісту. Першу складають нормативно-правові акти, що регулювали релігійну ситуацію в СРСР у цілому та в УРСР зокрема. Початок боротьби з релігією затверджують декрет ВЦВК від 23 лютого 1922 р.

---

[1] Повідомлення уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви в Полтавській області раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів УРСР про закриття Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря 8 липня 1960 р. // Державний архів Полтавської обл., ф.р-4085, оп. 16, спр. 202, арк. 72-75.

[2] З інформаційної записки Полтавського обкому КП України про релігійну ситуацію в області від 7 вересня 1988 р. // Полтавській області – 75 років: збірник документів та матеріалів. Полтава: АСМІ, 2013. С. 169-171.

[3] Сохань П. С. Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим вчителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ, 1997. С. 192-229.

[4] Арандаренко М. І. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: в 3 ч. Ч. 2. Полтава, 1848-1852. 394 с.

«Про порядок вилучення церковних цінностей, що знаходяться у користуванні груп віруючих»[1] та постановою ВУЦВК від 21 березня 1922 р. «Інструкція про порядок вилучення церковних скарбів на користь голодаючим»[2]. Наступну хвилю антирелігійної кампанії відображають постанова «Про заходи по припиненню паломництва до так званих «святих місць»» від 30 січня 1959 р.[3] та рішення «Про закриття Полтавського жіночого монастиря» від 30 червня 1960 р.[4] Послаблення тиску на релігію наприкінці XX ст. відображають Закон СРСР від 25 жовтня 1990 р. «Про свободу совісті та релігійні організації» [5] та аналогічний Закон УРСР від 23 квітня 1991 р.[6]

Другу групу складають законодавчі акти, що стосувалися пам'яткоохоронної діяльності в Українській РСР. Аналіз нормативно-правових актів дозволив простежити основні тенденції в розвитку цієї галузі протягом досліджуваного періоду. Під час роботи було опрацьовано постанову Ради Міністрів Української РСР від 28 березня 1956 р. № 320 «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР»[7], за результатами якої того ж 1956 р. було окремо підготовано та видано друком список пам' ятників архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною[8]. Надалі відбулися зміни в обліку пам'яток, затверджені постановою Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української

---

[1] Декрет ВЦВК від 23 лютого 1922 року Про порядок вилучення церковних цінностей, що знаходяться у користуванні груп віруючих // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1922 г. Москва, 1950. № 19. Ст. 217. С. 381-382.

[2] Постанова ВУЦВК від 21 березня 1922 року Інструкція про порядок вилучення церковних скарбів на користь голодаючим // Вісті ВУЦВК. 1992. 26 квітня. Ч. 91. С. 220.

[3] Постанова бюро Полтавського обкому Партії «Про заходи по припиненню паломництва до так званих «святих місць»» від 30.01.1959 // Державний архів Полтавської області, ф.р-4085, оп. 1, спр. 1607, арк. 51.

[4] Рішення бюро Полтавського обкому Комуністичної партії України «Про закриття Полтавського жіночого монастиря» від 30 червня 1960 р. // Державний архів Полтавської області, ф.р-4085, оп. 1, спр. 1752, арк. 52.

[5] Закон СРСР від 25 жовтня 1990 р. «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: https://risu.ua/zakon-srsr-pro-svobodu-sovisti-i-religiyni-organizaciji_n40212 (дата звернення: 14.01.2025).

[6] Закон Української РСР від 23 квітня 1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12/ed19910423#Text (дата звернення: 14.01.2025).

[7] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 28 березня 1956 р. № 320 «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР». [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-56-%D0%BF/ed19560328#Text (дата звернення: 30.01.2025).

[8] Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. Київ, 1956. 111 с.

РСР»[1]. Цей документ фактично став визначальним для пам'яткоохоронної справи, і надалі кардинальних перетворень не відбувалося. Певні зміни зафіксовані у постановах Ради Міністрів Української РСР від 6 вересня 1979 р.[2], від 11 серпня 1980 р[3]. та від 25 жовтня 1983 р[4].

До особових джерел належать спогади архімандрита Леонтія (Луки Яценка)[5], який здійснив дві подорожі на Запорізьку Січ у 1749-1750 і 1751 рр. Його текст дає унікальні свідчення про господарство та торгівельно-економічні зв'язки монастиря із козацькою вольницею, адже подібних відомостей щодо інших обителей немає. Інше особове джерело – щоденник лікаря О. Несвіцького[6] – містить характеристику діяльності монастиря у роки Української революції та за часів становлення радянської влади, зокрема найцікавішими є свідчення про побут монастирської братії у цей період.

Літературні пам'ятки важливі тим, що відображають сприйняття Хрестовоздвиженського монастиря та художню інтерпретацію його образу. Це дає змогу проаналізувати роль і місце обителі у житті суспільства у різні епохи, враховуючи її значення як духовного центру, так і як архітектурного витвору. До цього виду джерел належать повість Т. Шевченка «Близнюки»[7] та історичний роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай»[8].

Серед зображальних можна виділити художньо-зображувальні та зображувально-натуральні джерела. До першого виду належить малюнок

---

[1] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР». [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/ed19630824#Text (дата звернення: 30.01.2025).

[2] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 6 вересня 1979 р. № 442 «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави». [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.01.2025).

[3] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 11 серпня 1980 р. № 472 «Про виключення окремих споруд із списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави». [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/472-80-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.01.2025).

[4] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 25 жовтня 1983 р. № 445 «Про виключення окремих споруд із списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави». [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/445-83-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.01.2025).

[5] Архімандрит Леонтій. Подорожі на Запорозьку Січ у 1749-1750 і 1751 роках. Київ, 2012. 100 с.

[6] Несвіцький О. О. Щоденник. Полтава у дні революції та в період смути 1917-1922. Полтава, 1995. 278 с.

[7] Шевченко Т. Г. Близнецы. Харків, 2013. 350 с.

[8] Костенко Л. В. Маруся Чурай: історичний роман у віршах. Київ, 2018. 224 с.

Т. Шевченка «Хрестоздвиженський монастир у Полтаві»[1], гравюри Т. Стадлера «Вид полтавського монастиря» та «Вид Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві біля річки Ворскли» (з акварелі О. Кунавіна)[2]. Вони вказують на зовнішній вигляд монастирського ансамблю та прилеглої території у XIX ст., а також є свого роду виявом ставлення до обителі визначних українських митців.

Зображувально-натуральні джерела представлені фотографіями, що відображають стан архітектурного ансамблю монастиря у XX ст. На фото, створених невідомими авторами у 1943 та 1945 рр., показано пошкодження будівлі Надбрамної дзвіниці. Ще одна світлина відображає інтер'єр Хрестовоздвиженського собору у 1940-х рр. Хоча не збереглося точної дати, як власне й імені фотографа, проте це не є суттєвим, адже навіть у ході повоєнної відбудови основний храм комплексу було реставровано лише зовні, тож усередині він лишився таким же, як на фотокартці.

Отже, джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною, комплексною та охоплює широке коло матеріалів, необхідних для всебічного висвітлення обраної проблематики.

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні історії Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, з'ясуванні впливу на монастирський ансамбль різних історичних подій, простеженні змін його статусу на рівні законодавства та аналізі особливостей історіографічних досліджень пам'ятки у різні епохи.

Завдання дослідження:

- Висвітлити основні етапи історичного розвитку Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря від моменту його заснування, з'ясувавши його роль у духовному та культурному житті регіону.

[1]Шевченко Т. Г. Малюнок Хрестоздвиженський монастир у Полтаві 1845 р. // Малюнки Т. Шевченка. Вип. II. Санкт-Петербург, 1914. 28 с. Табл. IX.

[2] Стадлер Т. С. Вид Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві біля річки Ворскли. Гравюра на металі з акварелі О. Кунавіна, початок XIX ст. // Українська графіка XI – початку XX ст. Київ, 1994. С. 153

- Встановити статус монастирського ансамблю за законодавчими актами у пам’яткоохоронній сфері, визначити зміни цього статусу протягом радянського часу.
- Простежити зв’язки між офіційною риторикою радянського періоду – на матеріалах законодавства про пам’ятки – та її практичним втіленням у контексті ставлення до монастиря як пам’ятки культового призначення.
- Проаналізувати згадки про історію та стильові особливості монастиря у архітектурних та краєзнавчих розвідках, путівниках, визначивши основні події та роль постатей в історії діяльності монастиря, на яких акцентується увага в історіографії 1950-1980-х рр.

Методологічну базу дослідження складають загальнонаукові та спеціально-історичні методи. З першого типу використано методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, класифікації. Зі спеціальних історичних методів було застосовано хронологічний, історико-порівняльний та історико-генетичний. Методологія характеризується також міждисциплінарним підходом та дотриманням принципів історизму та об’єктивності.

Наукова новизна дослідження визначена комплексним поєднанням викладу історії Хрестовоздвиженського монастиря з аналізом змін пам’яткоохоронного статусу монастиря та особливостей його репрезентації в офіційному науковому дискурсі різних періодів.

Короткі відомості про апробацію. Напрацювання з цієї теми було неодноразово висвітлено на засіданнях Гуртка мистецтвознавців та Гуртка історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін на базі Кафедри історіографії, пам’яткознавства та археології. Також результати наукових розробок було представлено на 41-й та 42-й Міжнародних краєзнавчих конференціях молодих вчених, 77-й, 78-й та 79-й Міжнародних наукових конференціях молодих учених «Каразінські читання». Крім того результати досліджень було презентовано на 2-й Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Кліо» (м. Київ), Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених

«Дні науки – 2025» (м. Київ) та XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» (м. Харків). За результатами конференцій були опубліковані тези[1] та статті[2] Також було підготовлено і представлено роботу на Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт з галузей знань і спеціальностей (2024), здобуто І місце у конкурсі наукових робіт молодих учених історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2026).

Дана робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, списку скорочень, додатків.

[1] Кузьменко Л. С. Роль Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря у духовно-культурному розвитку краю XVIII-XIX ст. // Матеріали XLI Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодення (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)». Харків, 2024. С. 50-52; Кузьменко Л. С. Німецький розвідувальний орган «Оріон» у Полтаві // Збірник матеріалів 77-х Каразінських читань. Харків, 2024. С. 121-123; Кузьменко Л. С. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир у контексті радянського пам'яткознавства та краєзнавства (1950–1980-ті рр.) // Збірник матеріалів 78-х Каразінських читань. Харків, 2025. С. 121-123; Кузьменко Л. С. Історія Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря та особливості її висвітлення у радянській історіографії // Збірник матеріалів 79-х Каразінських читань. Харків, 2026. С. 88-89; Кузьменко Л. С. Полтавська Хрестовоздвиженська обитель: проблеми пам'яткознавства та краєзнавства (на матеріалах історіографії 1950–1980-х рр.) // Дні науки – 2025. Електронний збірник матеріалів XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. Київ, 2025. С. 105-107.

[2] Кузьменко Л. С. Історія Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря в радянській історіографії 1950-х – 1980-х рр. // Збірник наукових статей з пам'яткоохоронної роботи «Пам'яткознавчі студії дослідників XXI ст.» (вип. X) за матеріалами XIV Міжнародної науково-практичної конференції «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини». Харків, 2025. С. 367-375.

Розділ 1.

Історія Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря XVII – XIX ст.

Полтавський Хрестовоздвиженський монастир – пам'ятка церковної архітектури часів Гетьманщини. Хоча військово-політичні цілі та соціальні проблеми того часу потребували негайного вирішення, однак духовна сфера також не була забута. Звичаї тих часів зобов'язували вищу старшину дбати про храмове будівництво[1].

Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві було засновано у 1650 р., у часи загального піднесення внаслідок успішних битв з поляками. Відомо, що обитель заклали з нагоди пам'яті про перші перемоги неподалік Полтави. Проаналізувавши відповідні карти, можна сказати, що мова йде про вдалі військові дії на р. Жовті Води – першу значну перемогу козацького війська.

Ініціатива заснування обителі належала вихідцям із Мгарського на чолі з ігуменом Калістратом, за благословенням Київського митрополита С. Косова[2]. Спочатку монастир був дерев'яним, спорудженим на пожертви полтавців та козацької старшини, зокрема Івана Іскри та Івана Крамаря[3]. Сприяв будівництву і полтавський полковник Мартин Пушкар[4]. Цікаво, до речі, що він у 1658 р. разом із кошовим отаманом Яковом Барабашем підняв повстання проти нового гетьмана Івана Виговського якраз поблизу новозбудованої обителі[5].

Монастир було закладено на вкритій лісом високій горі, названій Монастирською, на північний схід від Полтавської фортеці. Мальовничі краєвиди цього місця в усі часи привертали увагу не тільки простих полтавців, а й багатьох відомих осіб. Зокрема про монастир, а особливо про захоплююче звучання дзвонів згадує Ліна Костенко у своєму історичному романі у віршах «Маруся Чурай»[6]. Тарас Шевченко відвідав Полтаву на початку липня 1845 р. у

---

[1] Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави. Полтава, 1919. С. 11.
[2] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастир // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902. С. 184.
[3] Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ, 2008. С. 268.
[4] Халимон В. Ф. Мартин Пушкар – полтавський полковник // Полтавщина очима краєзнавця. Полтава, 2009. С. 123.
[5] Краснокутський І. Свідок сивої давнини // Зоря Полтавщини. 1972. 20 лютого. С. 4.
[6] Костенко Л. Маруся Чурай: історичний роман у віршах. Київ, 2018. С. 103-104.

складі Київської археографічної комісії[1] та виконав малюнок «Воздвиженський монастир у Полтаві»[2].

Монастирську гору від міста відділяє пологий Задихальний яр, на дні якого протікає права притока Ворскли – р. Полтавка (нині р. Тарапунька). На схилах яру розташовувалися поселення монастирських селян. Цей шлях до монастиря також завуальовано згадується у російськомовній повісті Т. Шевченка «Близнята»[3]. Серед художніх творів, що містять мотив захоплення красою обителі слід виділити також гравюру Т. С. Стадлера.

Важливим епізодом історії розвитку полтавського краю є татарські набіги, які були настільки частими, що точний їх перелік та датування визначити складно[4]. Під час нападів на Полтаву в 1687 р. та 1695 р. татари захоплювали обитель, грабували та палили будівлі комплексу.

Зведення мурованого собору тривало протягом 1689-1709 рр. У сучасній історіографії є суперечки щодо ініціаторів цього будівництва. За О. Перцем, ініціатива належала І. Самойловичу, однак самим спорудженням опікувався вже І. Мазепа[5]. Зате В. Вечерський вказував, що будівництво почалося ще за І. Самойловича, за значної допомоги генерального судді В. Л. Кочубея та полтавського полковника І. Іскри[6]. Проте внесок у цю справу І. Мазепи все одно більший, тож фактично храм зараховують до його фундацій. Тим не менш обидва гетьмани розуміли важливість розширення мурованого будівництва, тому їхня політика загалом була досить послідовною.

Не оминули Хрестовоздвиженський монастир і події Полтавської битви. Він став резиденцією шведського монарха Карла XII, адже завдяки підвищеному ландшафту це була досить вигідна стратегічна позиція, з якої обстрілювали Полтавську фортецю[7]. Існує версія, що поранення короля, яке

---

[1] Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 10-и томах. Т. 7. Київ, 1961. С. 46.
[2] «Малюнки Т. Шевченка», вип. II, Санкт-Петербург, 1914, табл. IX.
[3] Шевченко Т. Г. Близнецы. Харків, 2013. С. 218-220.
[4] Лазорський М. П. Козачий монастир // Світлотіні: збірник історичних нарисів, оповідань, статей, спогадів (1949-1969). Мельбурн, 1973. С. 299.
[5] Перець О. О. Храми національної долі: козацькі муровані церкви на Полтавщині // Пам'ятки України: історія та культура. 2014. № 8. С. 8-17.
[6] Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ, 2008. С. 268-269.
[7] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастир // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902. С. 184.

стало одним із факторів поразки, було отримане неподалік монастиря[1]. У лісі поблизу знаходилася й шведська артилерія[2].

Незважаючи на навалу саранчі та епідемію чуми 1710 р., будівництво собору було завершено. Однак внутрішній розпис повністю виконали лише до 1750 р., а освячення храму відбулось у 1756 р.[3] Щодо архітектурних особливостей, то Хрестовоздвиженський собор визнають яскравим зразком українського бароко[4]. У більшості досліджень зазначається, що найбільшу схожість мають храми Мгарського (біля Лубен) і Хрестовоздвиженського монастирів. О. Перець зазначає, що будівничі Хрестовоздвиженського собору спиралися також на плани Троїцького собору в Чернігові. Однак собор монастиря у Полтаві принципово відрізняється від усіх згадуваних храмів насамперед відсутністю впливів костельної архітектури, було зроблено акцент на розвиток самобутньої лівобережної побудови обсягів та площин[5].

Хрестовоздвиженський собор відкритий для огляду з усіх сторін, адже не має головного чи другорядного фасадів, вони усі рівноцінні за своєю архітектурною довершеністю[6]. Зведено їх з цегли, товщина якої становила близько 9 см. Ліпний рослинний орнамент не відливався у формах, а вирізувався у сирому тиньку уже безпосередньо на стінах, тому існують певні нерівності елементів[7]. Однак ручна робота в оформленні храму лише підсилює його естетичність. У систему декору входять також профільовані пілястри та фігурні наличники навколо вікон з трикутними фронтонами[8].

Усередині храму привертав увагу розкішний іконостас висотою у три з половиною яруси. Він мав симетричну композицію зі ступінчастим наростанням мас до центру та був почленований карнизами ламаних обрисів та

---

[1] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Храми Полтави. Путівник. Полтава, 2010. С. 6.
[2] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастир // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902. С. 184.
[3] Дмитренко А. Ю., Оніщук Л. М., Шулик В. В. Хрестовоздвиженський монастир // Православна Полтавщина: туристичний довідник. Полтава, 2009. С. 14.
[4] Жук В. Н. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Пам'ятки України. 1992. № 2–3. С. 104-109.
[5] Перець О. О. Храми національної долі: козацькі муровані церкви на Полтавщині // Пам'ятки України: історія та культура. 2014. № 8. С. 8-17.
[6] Жук В. Н. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Пам'ятки України. 1992. № 2–3. С. 104-109.
[7] Дмитренко А. Ю., Оніщук Л. М., Шулик В. В. Хрестовоздвиженський монастир // Православна Полтавщина: туристичний довідник. Полтава, 2009. С. 14.
[8] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Храми Полтави. Путівник. Полтава, 2010. С. 11.

наскрізними колонками. Провідним мотивом був орнамент виноградної лози. Іконостасом у 30-ті рр. XVIII ст. займався відомий художник Василь Реклинський разом зі своїми учнями[1]. Дещо пізніше над ним працював також народний умілець Самуїл, а завершив іконостас у 1772 р. осташківський різьбяр Сисой Шалматов[2].

Першим намісником монастиря у 1650-1652 рр. був Віссаріон. Надалі з того часу настоятелями обителі були ігумени[3]. У 1775-1776 рр., сформувалася нова Слов'яно-Херсонська єпархія, а Хрестовоздвиженський монастир з 1775 р. став кафедральним для архієреїв.

Тоді ж було призначено нового архієпископа Євгенія Булгаріса, якого за його освіченість сучасники називали першим педагогом епохи грецького Відродження. Він ініціював створення невеликої школи півчих у приміщенні монастиря у 1777 р., надалі передбачалося навіть створення хору.

За ініціативи Євгенія Булгаріса також у 1780 р. було створено Полтавську Слов'янську семінарію, яка мала повний навчальний курс тривалістю 10 років[4]. Ця установа відіграла величезну роль в історії краю, адже давала можливість здобувати знання не лише духовенству, а й дітям усіх станів, навіть подекуди сиротам. Аргументами на користь її значного впливу може бути велика кількість вихованців, відомих в Україні та за її межами: І. П. Котляревський, В. П. Гоголь-Яновський, М. І. Гнєдич, І. І. Мартинов та С. Ф. Гаєвський[5]. У цьому закладі проходили підготовку також і майбутні настоятелі монастиря[6].

Є. Булгаріс до призначення на посаду Слов'яно-Херсонського архієпископа працював бібліотекарем у Катерини II. Тож у подальшому за його сприяння Хрестовоздвиженський монастир мав найбільшу книгозбірню у

---

[1] Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 12

[2] Хрестоздвиженський собор // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 957.

[3] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастир // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902. С. 190.

[4] Жук В. Н. Великі греки в Полтаві // Зоря Полтавщини. 1998. 6 березня. С. 4.

[5] Жук В. Н. Великі греки в Полтаві // Зоря Полтавщини. 1998. 6 березня. С. 4.

[6] Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 63-64.

регіоні, яка містила багато рідкісних видань XVI – XVII ст[1]. Тут зберігалися євангелія львівського друку 1644 і 1670 рр. та московського друку 1657, 1731, 1759 й 1775 рр. Був також двотомник «Поучительных слов святого Василия Великого», виданий в Острозькій друкарні у 1594 р[2]. Значну цінність становили требники П. Могили 1646 р. та «Апостол» 1752 р. Окрім книг релігійного змісту, зберігалися й твори античних авторів[3]. Ця бібліотека користувалася попитом не тільки серед полтавців, до неї навідувалося й багато відомих осіб, наприклад, М. І. Костомаров, О. Я. Конiський, О. І. Левицький, М. Т. Сімонов-Номис, а дещо пізніше також В. О. Щепотьєв, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, І. І. Падалка та інші[4].

Відомо також про багатство монастирської ризниці, у якій містилися дві плащаниці та чотири шиті золото та одна сріблом мирти. Зберігалося і старовинне культове начиння, срібні з позолотою водосвятні чаші, оздоблені коштовним камінням, а також кухлі, блюда, дарохранительниці, посох, кадила, лампади, підсвічники, пишно прикрашені наперсні хрести тощо.

Внесок Євгенія Булгаріса важко переоцінити. Усі досягнення архієпископа потребували величезної енергії, тому 1779 р. він попросив звільнити його від керівництва єпархією. Його наступником став Никифор Феотокі, член Слов'яно-Херсонської духовної консисторії та інспектор духовних училищ. Новий архієпископ продовжив опікуватися Полтавською Слов'янською семінарією. Катерина II видала указ, за яким на потреби навчального закладу щорічно виділялося 2 тис. крб[5].

Початок XVIII ст. в історії Хрестовоздвиженського монастиря можна назвати етапом підйому: на початку XVIII ст. вщухли військові сутички та не було стихійних лих. Склалися сприятливі умови для розвитку господарства. В

---

[1] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Храми Полтави. Путівник. Полтава, 2010. С. 7.

[2] Лазорський М. П. Козачий монастир // Світлотіні: збірник історичних нарисів, оповідань, статей, спогадів (1949-1969). Мельбурн, 1973. С. 300.

[3] Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 2

[4] Лазорський М.П. Козачий монастир // Світлотіні: збірник історичних нарисів, оповідань, статей, спогадів (1949-1969). Мельбурн, 1973. С. 300.

[5] Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 56.

архівних документах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та в історіографії знаходимо відомості, що монастир мав землі поблизу містечок Решетилівка[1] та Коломак[2]. Також володів низкою сіл, розташованих недалеко від Полтави, – Петрівка, Сетянівка, Вакулинці[3], Орчик[4], Тростянець[5], Буланове[6], Сторожове[7], Ольхів Ріг[8], Свинівка[9] Розсошенці, Вільшани, Семенівка (тепер Кротенки) та Треби[10]. Також у власності обителі були поля, ліси та сіножаті. На Монастирській горі, у Булановому[11] та поблизу Решетилівки[12] були млини. У статтях згадується також про монастирський шинок, який навіть описав Т. Г. Шевченко у своїй повісті «Близнята», та про млин неподалік обителі[13].

Основним заняттям було сільське господарство. Вирощували зернові: озиму та яру пшеницю, ячмінь та просо. Важливе місце посідали також бобові, а технічні культури були сировиною для ткацтва. Впродовж XVIII ст. зростав

---

[1] Підтверджувальні документи на млин і земельні володіння монастиря під м. Решетилівкою, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1-20.

[2] Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря біля м-ка Коломак, Охтирського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1-13.

[3] Підтверджувальні документи монастиря на володіння с. с. Петрівкою, Сетянівкою і Вакулинцем, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-34.

[4] Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Орчику, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1-10.

[5] Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря у с. Тростянець, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1-6.

[6] Підтверджувальні документи на млин і земельні володіння монастиря в урочищі Булановій, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1-25.

[7] Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Сторожевій, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-22.

[8] Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Олховому Розі, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1-14.

[9] Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Свинівці, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1-19.

[10] Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 58.

[11] Підтверджувальні документи на млин і земельні володіння монастиря в урочищі Булановій, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1-25.

[12] Підтверджувальні документи на млин і земельні володіння монастиря під м. Решетилівкою, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1-20.

[13] Ротач П. П. Полтавський чернець на Січі // Біля гнізда соловейка: літературно-краєзнавчі студії. Полтава, 1993. С. 16.

товарний характер городництва. При монастирі були сади, де вирощували груші та яблука, сливи, вишні, горіхи. У XVIII ст. розвивали і виноградництво, про успішність якого свідчить факт надсилання київському митрополиту Арсенію (Могилянському) 130 грон винограду у 1762 р[1].

Важливу роль відігравало розведення великої рогатої худоби, дрібне скотарство та конярство, адже кормову базу забезпечували значні пасовища та сіножаті. Монастирська пасіка давала сировину для свічного промислу[2]. Усе виробництво мало дрібнотоварну форму: насамперед задовольнялися внутрішні потреби обителі, а деякі види продукції йшли на продаж.

Товари реалізовувалися на полтавських торгах і ярмарках. Також існують спогади ченця Луки Яценка (Леонтія Зеленського), який двічі відвідав Запорізьку Січ задля заготівлі риби[3]. Цікаво, що аналогічних відомостей щодо інших монастирів Лівобережжя про закупівлі на козацькій вольниці немає.

Секуляризаційна реформа Катерини II від 26 лютого 1764 р. спричинила значні зміни. Основна ідея нововведення – передача монастирських маєтків у казну. Це викликало невдоволення у представників духовенства різних рівнів, спричинило чимало скарг та клопотань. Однак імператриця Катерина II під час своєї подорожі в Україну порозумілася з вищим духовенством, роздаючи їм коштовні подарунки. Монастирі було розподілено на три категорії і виділено фінанси на їх утримання, низку обителей було закрито[4]. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир отримав другокласну категорію, за якою на його утримання передбачалося виплачувати 600 крб щорічно, та позбавлявся більшості своїх земель[5].

Повертаючись із подорожі Україною, Катерина II відвідала також і Хрестовоздвиженський монастир 8 червня 1787 р. Задля цього візиту з

---

[1] Назаренко В. М. Сади і виноградники Гетьманщини // Український тиждень. 2025. URL: https://tyzhden.ua/sady-i-vynohradnyky-hetmanshchyny/ (дата звернення: 10.11.2025).
[2] Тронько П. Т. Економічний, політичний та культурний розвиток Полтави в XVIII – XIX ст. // Історія міст і сіл Української РСР. Т. 7. Київ, 1966. С. 75.
[3] Ротач П. П. Полтавський чернець на Січі // Біля гнізда соловейка: літературно-краєзнавчі студії. Полтава, 1993. С. 18-19.
[4] Арандаренко М. І. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: в 3 ч. Полтава, 1848-1852. Ч. 2. С. 41.
[5] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Храми Полтави. Путівник. Полтава, 2010. С. 6-7.

ініціативи архієпископа Амвросія Серебренникова до будинку ігумена було прилаштовано спеціальну Катеринінську залу з балконом. Основною прикрасою інтер'єру цього приміщення став живопис, однак, окрім десятка картин релігійного змісту, були також кінні портрети Олександра Невського (ліворуч від вхідних дверей) та Петра I (праворуч)[1]. Будинок ігумена разом із Катеринінською залою не зберігся, його було перебудовано вже у 1854 р.[2] Катерина II після літургії оглянула монастирські споруди, подарувала обителі 5 тис. крб., а самому архієпископу – коштовний діамантовий хрест[3].

Однак за указом наступного імператора Павла I монастирю було передано трохи більше 200 десятин земельних угідь: понад 140 із них безпосередньо поблизу монастиря та понад 60 в урочищі Треби. За сприяння імператора було збільшено і фінансування полтавської обителі – до 649 крб. Крім того, монастир послуговувався відсотками з капіталу, пожертвуваного різними особами навічно з метою поминання душ їхніх рідних, що зберігався у державних паперах. І станом на 1882 р. фінансове забезпечення Хрестовоздвиженського монастиря становило 21033 тис. руб[4].

У ті часи ченців та прислужників було до 50 чоловік, при тому, що зазвичай 17-20 осіб[5]. Тож частка поселенців у часи після секуляризаційної реформи була чи не найбільшою за всю історію обителі. Задля утримання такої кількості жителів здійснювалася активна господарська діяльність, причому, як і раніше, основу становило сільське господарство, проте його акценти були дещо зміщені внаслідок зменшення монастирських володінь. Значна частина земель тепер здавалася в оренду, мав місце обробіток ділянок для власних потреб. Для цього утримували кілька пар волів, їх використовували і для перевезення вантажів. Крім того, ченці випасали також худобу міщан, що становило суттєву частку прибутків. На схилі Монастирської гори розміщувалися сад та пасіка[6].

---

[1] Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ, 2008. С. 270.
[2] Наливайко І. М. Свідок сивої давнини // Комсомолець Полтавщини. 1990. 20 березня. С. 9.
[3] Наливайко І. М. Свідок сивої давнини // Комсомолець Полтавщини. 1990. 20 березня. С. 9.
[4] Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 20.
[5] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Храми Полтави. Путівник. Полтава, 2010. С. 7.
[6] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902. С. 187.

У 1881 р. при монастирі було відкрито цегельню, задля чого вирубали чималу ділянку вікового лісу. Продукція була досить дешевою та високоякісною і використовувалася для власних потреб – для зведення келій та господарських споруд[1]. Залісненість територій, підконтрольних обителі, означала наявність сировини для деревообробної промисловості. Тож при монастирі функціонувала невелика столярня. Діяла також швейна майстерня, що забезпечувала одягом ченців та священнослужителів[2].

Повертаючись до питання управління монастирем, згадаємо про переведення Слов'яно-Херсонського архієпископа Никифора Феотокі до Астраханської єпархії у листопаді 1786 р. Його місце зайняв Амвросій (Антоній Серебренников). Імовірною причиною такої кадрової перестановки було занепокоєння імперського уряду неабиякою активністю цього діяча[3]. Після смерті архієпископа Амвросія Серебренникова у 1792 р. його наступником став Гавриїл Банулеско-Бодоні[4], що протягом 1788-1798 рр. був ректором семінарії[5]. Саме 1798 р. архієрейську кафедру, консисторію та Слов'янську семінарію було переведено з Полтави до м. Новомиргород Херсонської губернії[6], а згодом до Катеринослава[7].

У 1819-1876 рр. на базі обителі діяло чоловіче духовне училище[8]. Після реформи Олександра I цей заклад отримав третій розряд, що свідчило про гідний рівень освіти[9]. Також діяв притулок для священнослужителів та

---

[1] Жук В. Н. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Пам'ятки України. 1992. № 2–3. С. 104-109.
[2] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Храми Полтави. Путівник. Полтава, 2010. С. 15.
[3] Жук В. Н. Великі греки в Полтаві // Зоря Полтавщини. 1998. 6 березня. С. 4.
[4] Арандаренко М. І. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: в 3 ч. Полтава, 1848-1852. Ч. 2. С. 38.
[5] Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 57-59.
[6] Наливайко І. З глибин віків відлунюють малинові дзвони // Через літа, через віки… Історико-публіцистичні нариси. Полтава, 2008. С. 26.
[7] Жук В. Н. Великі греки в Полтаві // Зоря Полтавщини. 1998. 6 березня. С. 4.
[8] Дмитренко А.Ю., Оніщук Л.М., Шулик В.В. Хрестовоздвиженський монастир // Православна Полтавщина: туристичний довідник. Полтава, 2009. С. 16.
[9] Крижанівський О.П., Плохій С.М. Господарська діяльність церкви на Лівобережжі (кінець XVII – XVIII ст.) // Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. Київ, 1994. С. 263.

училище для сліпих[1]. Значної слави здобув Полтавський архієрейський хор, основою якого стала школа півчих, заснована ще Євгенієм Булгарісом.

У жовтні 1894 р. при монастирі було відкрито однокласну церковно-парафіяльну школу для хлопчиків, що розміщувалася у будинку, спорудженому завдяки меценату І. Котельникову. Щороку там навчалися кількадесят дітей з монастирських околиць. Проіснував заклад до 1917 р[2].

За ініціативи ченців при монастирі діяла друкарня. У ній видавалися брошури церковного змісту, казання панотців-елоквентів та у період з 1863 р. до кінця 1870-х рр. «Полтавські єпархіальні відомості» – офіційний друкований орган Полтавської єпархії.

За клопотаннями О. Куракіна, архімандритам Хрестовоздвиженського монастиря Синод дав дозвіл здійснювати священнодійства із урочистостями, а не просте служіння без відзнак. Серед характерних рис варто згадати, що під час священних служб архімандрит має носити розкішно прикрашену шапку. У руках тримати патерицю, або єпископський жезл. На фелоні мав бути святий хрест, коштовно оздоблений, а при поясі – палиця. Під час служби мали підстилати килим під ноги, та херувимська пісня мала лунати при великому вході. Загалом, усі урочистості були ідентичні тим, що вказувалися у грамоті Стефана Яворського 1717 р., що була видана Ніжинському монастирю. Однак відмінність у богослужіннях все ж існувала і була зумовлена насамперед історичною пам'яттю: архімандрит мав носити мантію зі скрижалями, на яких із правого боку було зображення Георгія Побідоносця, а з лівого – Сампсона Страннопріїмця. Цих святих зображали в честь перемоги над шведами у Полтавській битві[3].

У 1750 р. на південь від соборного храму була збудована одноверха тепла трапезна Свято-Троїцька церква[4]. Її було зведено за сприяння полтавських

---

[1] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Храми Полтави. Путівник. Полтава, 2010. С. 15.
[2] Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 26.
[3] Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 19.
[4] Полтавський Хрестоздвиженський монастир // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ, 1992. С. 779.

цеховиків: ковалів, теслярів, бондарів, кушнірів, шевців, кравців тощо[1]. Крім того значні зміни у монастирський комплекс було внесено у 1770 р.: тоді споруджено будинок ігумена та корпус братських келій, що обмежував територію з боку міста[2].

Головним архітектурним досягненням епохи пізнього бароко в межах комплексу стала Надбрамна дзвіниця, ініціатива будівництва якої належала ще Слов'яно-Херсонському архієпископу Н. Феотокі, а роботи по зведенню було розпочато у 1786 р[3]. Крім того, архієпископ також був автором кількох підручників з прикладної математики та фізики, тому під час розробки проєкту будівлі сам розрахував необхідну кількість цегли для будівництва[4].

Багато дослідників зазначають, що саме «Велика дзвіниця» Києво-Печерської лаври є прототипом для дзвіниці Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Однак В. Вечерський альтернативно вказує, що взірець – дзвіниця Мгарського монастиря[5]. Обидві ці споруди мають спільні архітектурні риси пізнього бароко з елементами українського стилю, тому їх і вважають імовірними прототипами.

Надбрамна дзвіниця має 4 яруси, кожен з яких вирізняється певними особливостями, насамперед формою та типом ордеру[6]. Слід зазначити, що другий ярус також вважається найбільш вишуканим, адже пишно оздоблений ліпниною та містить фігурки двох янголів, які тримають імператорську корону. Це є алюзією на владу Катерини II, що спирається на Боже благословення, символізує пошану до імператриці, яка невдовзі після завершення будівництва навідалася до обителі[7]. Четвертий ярус перекритий параболічним куполом з

[1] Лазорський М. П. Козачий монастир // Світлотіні : збірник історичних нарисів, оповідань, статей, спогадів (1949-1969). Мельбурн, 1973. С. 300.
[2] Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ, 2008. С. 270.
[3] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Храми Полтави. Путівник. Полтава, 2010. С. 13.
[4] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. Путівник. Полтава, 2009. С. 12.
[5] Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ, 2008. С. 275.
[6] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. Путівник. Полтава, 2009. С. 12.
[7] Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Храми Полтави. Путівник. Полтава, 2010. С. 13-15.

глухим ліхтариком. Початково тут розміщувався годинник, але згодом його було втрачено[1].

Дзвініця мала 10 дзвонів різної ваги та, відповідно, звучання. Найбільший, вагою понад 400 пудів (понад 6,5 тон), було відлито 15 червня 1797 р[2]. Він мав приємне малинове звучання, про що згадується у багатьох наукових та художніх творах.

Загалом Надбрамна дзвініця Хрестовоздвиженського монастиря стала найбільш ранньою висотною спорудою у Полтаві та одним із найкращих архітектурних витворів епохи бароко на українських землях.

Важливою подією стало обведення монастиря кам'яним муром, що зміг забезпечити обителі надійний захист. Частину огорожі було зведено у 1881 р., а добудовано вже у 1887 р. Для прочан за межами муру з північного боку на пожертви було зведено на кам'яному фундаменті дерев'яний «странноприїмний дім – одноповерховий будинок на чотири кімнати з кухнею[3]. Крім того, у 1894 р. при монастирі було збудовано шкільний корпус[4].

Доля Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря завжди була тісно пов'язана із щедрими внесками меценатів. Серед них слід згадати про іркутського купця І. Котельникова, який прагнув зберегти пам'ять про свого покійного сина, що був похований на території обителі. Найвизначнішою спорудою, збудованою у 1887 р. коштом І. Котельникова, став храм імені св. Симеона Богоприїмця, розташований на південь від Троїцької церкви. Незважаючи на порівняно невеликі розміри, церква мала неабияке архітектурне значення. Також коштом І. Котельникова у 1889 р. було споруджено кам'яний монастирський корпус з лікарнею[5].

---

[1] Дмитренко А. Ю., Оніщук Л. М., Шулик В. В. Хрестовоздвиженський монастир // Православна Полтавщина: туристичний довідник. Полтава, 2009. С. 15.
[2] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902. С. 187.
[3] Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 15.
[4] Дмитренко А. Ю., Оніщук Л. М., Шулик В. В. Хрестовоздвиженський монастир // Православна Полтавщина: туристичний довідник. Полтава, 2009. С. 15.
[5] Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ, 2008. С. 270.

Між тим він пожертвував гроші і на іконостас собору, який було наново позолочено у 1892 рр. за 24,5 тис. крб, що й були надані меценатом. На кошти іншої відомої особи – Євдокії Івашини – було виготовлено 3 ікони вартістю понад 5 тис. крб у масивних срібних шатах для соборного храму: Спасителя, Божої матері та Воздвиження Чесного Хреста Господнього[1].

Окрім зведення нових споруд, також було реконструйовано або ж спроєктовано наново низку будівель монастирського комплексу. Так, у 1795 р. було розібрано прибудови на хорах собору, що свого часу були освячені в честь святителя Миколая[2]. Крім того, більшість споруд потребувала відновлення після величезної бурі, що пронеслася над Полтавою 19 червня 1822 р. Під час стихійного природного лиха було значно пошкоджено монастирські будівлі. Однак усе було відбудовано завдяки старанням настоятеля обителі архімандрита Й. Ільїцького на кошти, виділені державою на прохання генерал-губернатора М. Г. Репніна-Волконського[3].

Після перебудови у 1864 р. Троїцька церква стала трипрестольною, з бічними вівтарями Архангела Михаїла та Святої Варвари. Також у 1863 р., та згодом у 1892 р. було реконструйовано корпуси келій[4]. Тож ансамбль монастиря постійно оновлювався в архітектурному плані як за рахунок зведення нових споруд, так і завдяки реконструкції старих, що свідчило про постійний розвиток обителі.

Отже, Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, заснований у 1650 р. на честь козацької перемоги, був тісно пов'язаний із цим соціальним станом на початковому етапі своєї діяльності: старшина та гетьмани докладали зусиль і коштів для його розбудови. XVII-XVIII ст. – період становлення обителі як духовно-культурного центру краю, заснування та діяльності на базі монастиря низки навчальних закладів, хору, друкарні, бібліотеки, притулків для

---

[1] Пащенко В. О. Примусовий атеїзм, або як закривали Хрестовоздвиженський монастир // Молода громада. 1991. 16 листопада. С. 5-6.

[2] Дмитренко А.Ю., Оніщук Л.М., Шулик В.В. Хрестовоздвиженський монастир // Православна Полтавщина: туристичний довідник. Полтава, 2009. С. 14.

[3] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902. С. 185.

[4] Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ, 2008. С. 270.

літніх людей та осіб з вадами зору. Полтавська слов'янська семінарія дала світу плеяду відомих людей – поетів, письменників, перекладачів та навіть медиків. Зокрема тут виховувалися І. П. Котляревський, В. П. Гоголь-Яновський, М. І. Гнєдич, І. І. Мартинов. У цей час активно здійснювалася господарська діяльність, яка навіть після секуляризаційної реформи 1764 р. була важливою для функціонування монастиря і утримання ченців та священнослужителів. З сер. XVII – до кінця XIX ст. ансамбль монастиря розбудовувався та розширювався, цей період мав колосальне значення для становлення монастирського архітектурного ансамблю. У цей час було зведено Хрестовоздвиженський собор, Надбрамну дзвіницю, Свято-Троїцьку церкву та храм імені св. Симеона Богоприїмця. Бароковий комплекс Хрестовоздвиженського монастиря сформувався як ключова архітектурна домінанта Полтави зі значною історико-художньою цінністю.

Розділ 2.
Монастирський комплекс у XX ст.: виклики та проблеми збереження і використання.

XX ст. в історії Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря є часом, насиченим випробуваннями як для жителів обителі, так і для споруд монастирського комплексу. Корінний злам пов'язаний із утвердженням радянської влади, в ідеології якої не було місця для релігії. Водночас церковна архітектура попередніх століть все ж була культурним надбанням.

Уже на початку XX ст. натрапляємо на перші спроби висвітлення історії монастиря. Зокрема слід згадати роботу В. Е. Бучневича «Записки о Полтаве и ее памятниках»[1] 1902 р. У даному тексті ми маємо перший повний опис усіх споруд ансамблю, збагачений деталями як про архітектурні особливості фасадів, так і про виразні риси облаштування інтер'єрів. Автор навіть дає перелік картин і малюнків, що прикрашали зали будинку настоятеля монастиря, що є унікальними свідченнями, не вказаними більше у жодній роботі[2]. В. Е. Бучневич наводить повний перелік настоятелів монастиря від заснування і до його часу, а також різних духовних і світських осіб, що були в різні періоди існування обителі до неї причетні. При тому він великий акцент робить на біографіях кожної постаті, детально викладаючи відомості про їх освіту, діяльність і особливі заслуги[3]. Безцінними є і свідчення про багатства монастирської ризниці та бібліотеки. Автор описує 14 найдавніших та, на його думку, найбільш цінних предметів для здійснення служб, а також богослужбових і духовно-просвітницьких книг[4].

Проте цікаво, що Хрестовоздвиженський монастир у цій роботі подано як одну з пам'яток Полтави, що «нагадує нам про славну перемогу Петра I над

---

[1] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902. С. 183-208.
[2] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве… С. 187-188.
[3] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве… С. 190-204.
[4] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве… С. 204-208.

Карлом XII»[1]. Далі у статті міститься розлога довідка про роль монастиря у ході Полтавської битви[2]. Це свідчить про трансляцію образу полтавської обителі насамперед через призму традиційного міфу про «велику перемогу під Полтавою», який буде розвиватися не лише у історичній науці Російської імперії, а й у СРСР, що ми ще простежимо наприкінці цього розділу. Але, незважаючи на такі особливості висвітлення сюжету про Хрестовоздвиженський монастир, тим не менш його історія подана досить змістовно та репрезентативно.

Варто згадати про ще одну роботу, яка містить описи монастирського ансамблю. Це стаття у сьомому томі видання «Россия: полное географическое описание нашего Отечества» 1903 р.[3] Цей текст є значно меншим за обсягом, відповідно, уміщує менше деталей з історії та архітектури комплексу. Зокрема описано лише дві його церкви – Хрестовоздвиженський собор та Троїцький храм, а також окрему увагу присвячено Надбрамній дзвіниці[4]. Крім того, як і у попередній роботі, згадано про цінності і стародруки монастиря, але найбільшу увагу було зосереджено на Катеринінській залі у будинку настоятеля. Зокрема детально описується її інтер'єр, картини із зображення Олександра Невського та Петра I, більше того навіть цитуються віршовані написи під полотнами, що прославляли цих діячів[5]. Відповідно, бачимо деяке зміщення акцентів і підтекстів знову на користь тез про славні перемоги народу «россів», як його названо у цій статті.

Після утвердження радянської влади, у період 1920-1930-х рр. у Полтаві було закрито усі релігійні установи та організації. Їх приміщення або були зруйновані, або експлуатувалися не за призначенням. Так, у Хрестовоздвиженському монастирі, закритому в 1923 р., було розміщено клуб

---

[1] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве… С. 183.
[2] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве… С. 184-185.
[3] Морачевський В. В., Карпов В. Г., Малышева И. М. Крестовоздвиженский монастырь // Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия. Т. 7. Санкт-Петербург, 1903. С. 302-303.
[4] Морачевський В. В., Карпов В. Г., Малышева И. М. Крестовоздвиженский монастырь // Россия: Полное географическое описание… С. 302.
[5] Морачевський В. В., Карпов В. Г., Малышева И. М. Крестовоздвиженский монастырь // Россия: Полное географическое описание… С. 302-303.

для Селища залізничників[1]. Частину приміщень передали Полтавському губернському архівному управлінню[2]. У 1933 р. у будівлях колишньої обителі було утворено дитячу трудову колонію НКВС ім. П. П. Постишева[3]. Наприкінці 1930-х рр. тут облаштували їдальню, студентські гуртожитки та кімнати для викладачів Полтавського державного педагогічного інституту[4].

У роки Другої світової війни Полтава була окупована 18 вересня 1941 р.[5] Пріоритетом для нацистів було перетворення міста на опорний пункт завдяки його вигідному розташуванню[6]. Тож сюди було переведено розвідувальний орган «Абверкоманда-102»[7].

Крім того, для підготовки агентури було створено шпигунський орган під кодовою назвою «Оріон». Він прибув у Полтаву наприкінці листопада 1941 р. під виглядом військової частини[8]. «Оріон» мав у підпорядкуванні, за даними радянської контррозвідки, 6 шкіл у Полтаві, у яких навчалися агенти-розвідники (або «ходоки»), агенти-радисти та агенти-диверсанти[9].

Підготовкою диверсантів займалися у приміщеннях Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, які було нашвидку відремонтовано. «Оріон» почав діяти уже навесні 1942 р.[10] Навчальний курс, за різними даними, тривав від 2-3 тижнів[11] до 2-3 місяців[12]. Окрім лекцій по 6-8 годин, була і

---

[1] Полтавський Хрестоздвиженський монастир // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ, 1992. С. 779.
[2] Полтавський Хрестоздвиженський монастир // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ, 1992. С. 779.
[3] Погода Ю. В. Відділ кримінальної міліції у справах дітей // Історія поліції та міліції Полтавщини: матеріали, документи. Полтава, 2004. С. 44.
[4] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.
[5] Граб В. І. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир у роки війни // 2000-ліття християнства – славна віха в історії людства. Матеріали наукових читань 4 січня 2000 р. Полтава, 2000. С. 57.
[6] Передерій Л. К.Сталінградська битва починалася в Полтаві? // Полтавський вісник. 2010. 9 квітня (№ 15). С. 6.
[7] Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Абверкоманда -102» 1942-1943 роки // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава, 2021. С. 1030.
[8] Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Оріон», який дислокувався у м. Полтава у 1941-1942 роках від 21.11.1943 // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава, 2021. С. 1031.
[9] Ревегук В. Я. Стан народної освіти // Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945). Полтава, 2004. С. 104.
[10] Граб В. І. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир у роки війни // 2000-ліття християнства – славна віха в історії людства. Матеріали наукових читань 4 січня 2000 р. Полтава, 2000. С. 57.
[11] Жук В. Н. Від руїни до відродження //Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 29-52.
[12] Кобиляшна Є. І. Полтава в роки окупації 1941-1943 // Край. 2013. № 115. С. 16.

практика[1]. Зокрема підривній справі вчилися у «теплій» Троїцькій церкві, де були гробниці полтавських єпископів. У літній церкві для тренувань зі стрільби функціонував тир[2]. Дзвіницю використовували для альпінізму[3]. Таке навчання завдало значної шкоди пам'яткам. Слід згадати також про діяльність в одній із колишніх келій лабораторії, у якій виготовлялися підробки різних документів радянського зразка[4].

Усього навчальний підрозділ, що діяв у приміщеннях колишнього монастиря, здійснив 4 випуски по 60 осіб[5]. Школа «Оріон» покинула будівлі монастиря наприкінці травня 1942 р.[6]. Після цього група черниць ініціювала відродження обителі, отримавши дозвіл від німецької влади. Окупаційний режим, намагаючись посилити свій вплив серед місцевого населення, не чинив опору організації релігійних общин та відкриттю храмів. Тож було відновлено і Хрестовоздвиженський монастир[7]. Однак якщо раніше він діяв як чоловічий, то на цей час був відроджений уже як жіночий.

Гітлер відвідав заново відкритий Хрестовоздвиженський монастир 1 червня 1942 р.[8] Мотиви його візиту точно невідомі. За однією з версій він демонстрував «лояльне» ставлення до релігії на окупованих землях[9], за іншою – Гітлер мав бажання побувати ще в одному з місць, які колись відвідувала російська імператриця-німкеня Катерина II[10].

---

[1] Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Оріон», який дислокувався у м. Полтава у 1941-1942 роках від 21.11.1943 // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава, 2021. С. 1033.

[2] Граб В. І. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир у роки війни // 2000-ліття християнства – славна віха в історії людства. Матеріали наукових читань 4 січня 2000 р. Полтава, 2000. С. 58.

[3] Цвігуненко О. О. Що робила в Полтаві нацистська верхівка на чолі з Гітлером? // Події та коментарі. 2013. 20 вересня (№ 37). С. 5.

[4] Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Оріон», який дислокувався у м. Полтава у 1941-1942 роках від 21.11.1943 // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава, 2021. С. 1033.

[5] Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Оріон», який дислокувався у м. Полтава у 1941-1942 роках від 21.11.1943 // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір… С. 1032.

[6] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.

[7] Жук В. Н. Від руїни до відродження // Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 29-52.

[8] Передерій Л. К. Сталінградська битва починалася в Полтаві? // Полтавський вісник. 2010. 9 квітня (№ 15). С. 6.

[9] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.

[10] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.

Під час визволення міста комплексу монастиря було завдано значних пошкоджень. Внаслідок наступу радянських військ у вересні 1943 р. сильно постраждав Хрестовоздвиженський собор та Троїцька церква. Архітектурний ансамбль на Монастирській горі був суцільною руїною, над якою височіла дзвіниця[1].

Значні руйнування монастирського комплексу не стали причиною зневіри нових насельниць обителі. Ще під час війни вони почали правити службу Божу у невеликому одноповерховому будинку. У повоєнний період тривала повільна відбудова, здійснювана за рахунок нерегулярних виплат від єпархіального управління, за власні кошти насельниць, а також за пожертви[2]. Патріархія у 1948 та 1953 рр. виділила по 10 тис крб. Єпархіальне управління в окремі роки давало фінансову допомогу у розмірі від 5 до 10 тис крб[3].

Держава не фінансувала відбудову монастирського комплексу. Хоча згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 30.12.1948 монастирю надано статус пам'ятки культури і старовини, яка підлягає державній охороні. На Надбрамній дзвіниці встановили охоронну дошку[4]. Проте жодної допомоги на відновлення чи реставрацію від держави не надійшло.

Після закінчення війни в обителі проживало до сотні черниць і послушниць. Монастир став прихистком для жінок різного віку. Найстарші не мали достатньо здоров'я для тяжкої праці, допомагали в міру своїх можливостей. Молодші й фізично витриваліші були залучені на будівництві.

Основний храм монастирського комплексу – Хрестовоздвиженський собор – було остаточно реставровано 1956 р[5]. Однак відбудували лише фасад, інтер'єр лишився незавершений[6]. Тож після реставрації храм стояв закритий.

---

[1] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.
[2] Яковлєв А. С. За вікнами – історія // Полтавський вісник. 2003. 10 жовтня. С. 5.
[3] Жук В. Н. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Пам'ятки України. 1992. № 2–3. С. 108.
[4] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.
[5] Жук В. Н. Від руїни до відродження //Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 40.
[6] Самойлова Л. О. Благословляю на постійне місце проживання в монастир // Відомості полтавської єпархії. 2011. № 10 (№ 119). С. 10.

У користуванні насельниць були відремонтовані Введенська церква (колишня трапезна, що була зведена у XIX ст.), і три корпуси келій. Крім того, у повоєнні роки було зведено і нові споруди господарського призначення. В одному з них було обладнано лазню-пральню. Також збудували великий цегляний сарай та чотири менші дерев'яні із залізною покрівлею. Там зберігався реманент: знаряддя для обробітку землі, адже насельниці займалися городництвом, будівельні матеріали, інструменти для ремонту тощо.

У господарстві були також бричка, лінійка, фаетон та сани-козирки, які також розміщувалися у сараях. Мали і коня, відповідно, в одній із будов було облаштоване стійло. Також були облаштовані комори, у т. ч. для зберігання овочів, відремонтовано огорожу, укріплено її цеглою. Серед нововведень варто згадати і про дві водозбірні колонки, приєднані до міського водопроводу[1]. Це хоч трохи полегшувало їх тяжку працю і вбогий побут.

Для задоволення своїх потреб насельниці обителі тримали город, проте частими були випадки крадіжок городини, що, імовірніше за все, здійснювали мешканці селища Червоний Шлях, розташованого неподалік обителі[2]. Але великою проблемою також були нічні розбійництва підлітків з цього селища. Майже щоночі вони пробиралися на територію обителі та здіймали галас, що лякало черниць[3]. Серед розваг тієї атеїстичної молоді був популярний також підйом на дзвіницю, калатання у дзвони, що заважало мешканцям усієї округи, викликало скарги[4]. Проте місцева влада звинувачувала в усьому черниць, що було хоч і несправедливим, зате цілком закономірним, зважаючи на негативне ставлення комуністів до релігії.

Уже згадувана матушка Антонія не могла змиритися із таким розбійництвом, тому порадила ігумені купити рушницю, аби мати змогу

---

[1] Самойлова Л. О. Благословляю на постійне місце проживання в монастир // Відомості полтавської єпархії. 2011. № 10 (№ 119). С. 10.

[2] Жук В. Н. Від руїни до відродження // Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 43.

[3] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.

[4] Жук В. Н. Від руїни до відродження // Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 43.

захищатися від хуліганів, які ставали дедалі нахабнішими. Словесні застороги на них жодним чином не впливали. Зброю було куплено, і вона зберігалася у келії матушки Антонії. Внаслідок подій однієї ночі набігам було покладено край. Підлітки, пробравшись на монастирську територію, били у дзвони дуже гучно, чути було навіть далеко за межами міста. Матушка Антонія згадувала, як намагалася докричатися до розбишак, вимагаючи припинити неподобство, однак у відповідь чула лише сміх та лайку. Розуміючи, що умовляння ніяк не діють, вона стала погрожувати рушницею. Проте регіт і калатання дзвонів прозвучали з новою силою. Після попереджувального пострілу матушки у повітря підлітки втекли. Водночас це було ризиком, адже міська влада могла виснути черницям нові звинувачення, що однак зроблено не було. Зате розбійники більше не заважали ні насельницям, ні мешканцям міста[1].

Монастир славився не лише як осередок духовності, адже у радянську добу все більше і більше людей ставали на антирелігійні позиції. У таких умовах знаною була інша діяльність черниць-майстринь – вони виготовляли якісні ватяні ковдри[2]. Письмових згадок про цей вид діяльності насельниць монастиря не так багато, але вони досить цінні. Однією з таких є спогади полтавської краєзнавиці В. Н. Жук, яка також займалася вивченням історії Хрестовоздвиженського монастиря. Вона намагалася придбати їхні вироби, проте насельниці швидко заперечували таку діяльність. Причиною цього були часті перевірки з боку місцевої влади. Чиновники та податкова інспекція підкуповували і підсилали людей, аби отримати інформацію про нелегальні підробітки[3]. Це стало би приводом для нових звинувачень черниць.

Ситуацію контролю та постійних підозр загострювала антирелігійна кампанія, що розгорнулася у другій половині 1950 – на початку 1960 рр. На листопадовому пленумі ЦК КПРС 1958 р. Генеральний секретар Микита Хрущов оголосив про семирічний план побудови комуністичного суспільства в

[1] Жук В. Н. Від руїни до відродження // Полтавський Хрестовоздвиженський монастир… С. 43-44.
[2] Яковлєв А. С. За вікнами – історія // Полтавський вісник. 2003. 10 жовтня. С. 5.
[3] Жук В. Н. Від руїни до відродження //Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 41-43.

СРСР та реформування системи шкільної освіти. Комунізм виступав проти релігії, був несумісним з нею, відповідно, церкви вважалися перешкодою на шляху до побудови «світлого комуністичного майбутнього». Тому в пресі відкрито почали звучати заклики до боротьби проти «ворожої» церковної ідеології[1].

Антирелігійну позицію зайняли чиновники різних рівнів і на місцях. Так, у доповідній записці відділу пропаганди і агітації Полтавського обкому Комуністичної партії України «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди серед населення Полтавщини» від 10.12.1958 здійснення релігійних обрядів частиною населення, діяльність церковних громад та зростання прибутків церкви трактувалося негативно і вороже[2]. Як бачимо, твердження щодо підвищення доходів було явно перебільшеним, принаймні убогість побуту Хрестовоздвиженського монастиря свідчить про протилежне. Хоча у вказаній доповідній записці є теза про ремонт церковних будівель, зокрема про те, що він здійснюється не з метою підтримання належного технічного стану, а задля надання їх зовнішньому вигляду пафосної пишноти і блиску, що негативно впливає на свідомість населення[3]. Однак, зважаючи на статус монастиря як пам'ятки культури і старовини, влада мала б виділяти кошти на ремонт і охорону, а не рахувати суму пожертв небайдужих вірян.

Тут-таки слід згадати про постанову ЦК КПРС «Про заходи по припиненню паломництва до так званих «святих місць»» від 25 листопада 1958 р. Фактично, її зміст був продубльований у аналогічній постанові бюро Полтавського обкому Партії від 30 січня 1959 р. Крім засудження паломництва до церков та монастирів, у постанові бюро Полтавського обкому Партії були

[1] Жук В. Н. Від руїни до відродження // Полтавський Хрестовоздвиженський монастир… С. 44-45.
[2] Доповідна записка відділу пропаганди і агітації Полтавського обкому Комуністичної партії України «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди серед населення Полтавщини» від 10.12.1958 // Державний архів Полтавської області, ф.р-4085, оп. 1, спр. 1553, арк. 76.
[3] Доповідна записка відділу пропаганди і агітації Полтавського обкому Комуністичної партії України «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди серед населення Полтавщини» від 10.12.1958 // Державний архів Полтавської області, ф.р-4085, оп. 1, спр. 1553, арк. 77.

негативно оцінені й черниці Хрестовоздвиженського монастиря, які нібито усіляко сприяють релігійному паломництву[1].

Під час антирелігійної кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х рр. закриття церков і монастирів пояснювалися непереконливими фактами, абстрактними звинуваченнями. Водночас для зняття з реєстрації у переліку пам'яток культури і старовини та для закриття Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря конкретних причин вказано не було. Вирок обителі містився у рішенні бюро Полтавського обкому Комуністичної партії України від 30 червня 1960 р. Згідно цим документом, проведення ліквідації обителі було призначене на 8 липня 1960 р. Основною вимогою обкому було забезпечення порядку і організованості під час цих заходів. Крім того, у тексті прописувалося доцільне призначення для звільнених приміщень монастиря, які планувалося передати на баланс обласного відділу соціального забезпечення з метою організації будинку для престарілих жінок.

Окремим пунктом на уповноваженого Ради у справах РПЦ по Полтавській області покладалися зобов'язання контролювати, щоб закриття було здійснено відповідно до законодавства про релігійні культи[2].

Проте слід звернути увагу на підготовчі заходи. Адже цій події передувала агітація серед населення. Протягом тижня після прийняття рішення про закриття обителі передбачалося направити агітаторів у селища Червоний Шлях, Кривохатки, Зелений острів та на вул. Нариманівську (м. Полтава) для проведення з їх мешканцями бесід на науково-атеїстичні теми. Такі розмови звелися до необґрунтованих обвинувачень церкви, священнослужителів та самих вірян[3]. Внаслідок цієї агітації серед населення незабаром почали поширюватися легенди про розстріл черниць монастиря[4]. Крім того, планувалося виділити 10 кіноустановок для того, щоб демонструвати

---

[1] Постанова бюро Полтавського обкому Партії «Про заходи по припиненню паломництва до так званих «святих місць»» від 30.01.1959 // Державний архів Полтавської області, ф.р-4085, оп. 1, спр. 1607, арк. 51.

[2] Рішення бюро Полтавського обкому Комуністичної партії України «Про закриття Полтавського жіночого монастиря» від 30 червня 1960 р. // Державний архів Полтавської області, ф.р-4085, оп. 1, спр. 1752, арк. 52.

[3] Пащенко В. О. Примусовий атеїзм, або як закривали Хрестовоздвиженський монастир // Молода громада. 1991. 16 листопада. С. 3.

[4] Жовнір Н. С. Хрестовоздвиженський монастир збив німецький літак // Коло. 2009. 29 жовтня. С. 9.

антицерковні фільми[1]. Відомостей про втілення цієї ідеї у джерелах немає, а зважаючи на прискорені темпи агітації та її недбале здійснення, скоріше за все вона не була реалізована. Крім того, є свідчення Н. Базалука про те, що в обласній газеті «Зоря Полтавщини» з кінця 1959 р. і до липня 1960 р. висвітлювалися матеріали на науково-атеїстичні теми, а також «бісівська» діяльність полтавського жіночого монастиря[2].

Звернемося до повідомлення уповноваженого Ради у справах РПЦ в Полтавській області Н. Базавлука про закриття Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря 8 липня 1960 р. У тексті наголошено, що ліквідація пройшла в мінімальний строк і без ексцесів[3]. Щодо першого твердження дійсно складно не погодитися – черниць та їх майно було зібрано і вивезено за одну ніч. На ранок уже було прибрано хрести з монастирських приміщень та церкви[4]. Була також вказівка обкому про дезінфекцію усіх споруд та території[5].

Водночас словосполучення «без ексцесів» щодо закриття обителі насправді звучить досить грубо, хоча ніяких надзвичайних подій дійсно не відбулося. Але поспішні збори майна черниць, сльози насельниць, недбале до них ставлення усе ж мають важливе значення.

87 черниць Хрестовоздвиженського монастиря були виселені під час цієї операції, 48 з них перевезли у Миколаївський жіночий монастир с. Лебедин (Черкаська обл.)[6]. Туди ж доставили і культове майно з полтавської обителі[1].

---

[1] Пащенко В. О. Примусовий атеїзм, або як закривали Хрестовоздвиженський монастир // Молода громада. 1991. 16 листопада. С. 3.

[2] Повідомлення уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви в Полтавській області раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів УРСР про закриття Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря 8 липня 1960 р. // Державний архів Полтавської обл., ф.р-4085, оп. 16, спр. 202, арк. 72-75.

[3] Повідомлення уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви в Полтавській області раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів УРСР про закриття Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря 8 липня 1960 р. // Державний архів Полтавської обл., ф.р-4085, оп. 16, спр. 202, арк. 72-75.

[4] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.

[5] Пащенко В. О. Примусовий атеїзм, або як закривали Хрестовоздвиженський монастир // Молода громада. 1991. 16 листопада. С. 3.

[6] Повідомлення уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви в Полтавській області раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів УРСР про закриття Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря 8 липня 1960 р. // Державний архів Полтавської обл., ф.р-4085, оп. 16, спр. 202, арк. 72.

Ще 39 осіб відправили до родичів або в інші місця проживання та працевлаштування.

Крім того, місцевою владою було ініційовано видання Указу єпископа Аліпія (Хотовицького) про ліквідацію Хрестовоздвиженського монастиря. Нібито саме через це рішення єпархіального управління обитель ліквідовувалася. Базавлук зазначає, що секретар єпархіального управління Вишневський 4 липня оголосив цей указ насельницям[2]. Хоча відомо, що виселення черниць відбувалося без жодних попереджень, вони дізналися про закриття увечері 7 липня, а виселитися мали до 8-ої ранку наступного дня. Тому очевидним є намагання видати операцію як таку, яка відбулася за ініціативи єпархіального управління, що не відповідає дійсності.

Усі житлові корпуси, на відміну від початкового плану про організацію будинку престарілих жінок, було передано Полтавській обласній допоміжній школі-інтернату для розумово відсталих дітей – філії Полтавської обласної психіатричної лікарні. З цією метою здійснювалося їхнє переобладнання на гуртожиток, класні кімнати та навчальні майстерні. Ця школа-інтернат була розрахована на 120 учнів, що навчатимуться у класах з 1 по 8 включно.

На жаль, чітких відомостей щодо тривалості використання приміщень монастиря для потреб психіатричної лікарні знайти не вдалося. Так само не можна створити періодизацію використання будівель й іншими установами. Більшість дослідників 1990-х – 2000-х рр. звертали увагу саме на недбалість орендарів, негативний вплив їхньої господарської діяльності на стан пам'яток, їх поступове руйнування. Матушка Антонія свідчила про розташування у монастирських будівлях також Полтавської «Медтехніки», майстерні з ремонту автомашин та різноманітних складів[3]. Ці ж відомості зустрічаємо і в

---

[1] Жук В. Н. Від руїни до відродження // Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 45.

[2] Повідомлення уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви в Полтавській області раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів УРСР про закриття Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря 8 липня 1960 р. // Державний архів Полтавської обл., ф.р-4085, оп. 16, спр. 202, арк. 74.

[3] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.

краєзнавчих розвідках[1]. Пошук документів за др. пол. XX ст. щодо психлікарні та «Медтехніки» не дав результатів. Щодо ремонтної майстерні та складських приміщень – немає навіть назв цих організацій, за якими можна було б здійснювати пошук. Тому з'ясування організацій-орендарів колишніх монастирських приміщень залишається однією із найбільших проблем дослідження, яку часто замовчують, обмежуючись фразами про несприятливий час в історії пам'ятки.

Тим не менш заперечувати складні обставини існування монастирських споруд дійсно не є доцільним. Орендарі не здійснювали ремонт приміщень, що мало негативні наслідки для збереження пам'ятки. Вкладання коштів у підтримку стану споруд було мінімальним, і направленим скоріш на їх переобладнання, відповідно до потреб розташованої тут організації[2]. Зокрема, є згадки про руйнування однієї зі стін Хрестовоздвиженського собору та встановлення замість неї великих воріт під час перебування на Монастирській горі майстерні з ремонту автомашин[3]. Це оновлення було потрібним для забезпечення безперебійної роботи підприємства, тож жодних претензій з боку місцевої влади висловлено не було, хоча споруди ансамблю мали статус пам'яток та перебували під охороною держави. Відповідно, будівлі якщо і могли використовуватися в господарських цілях, то лише «без завдання шкоди їх історико-художній цінності», що було визначено на законодавчому рівні[4]. Чи можна вважати руйнування однієї зі стін такою шкодою для пам'ятки? Ще складнішим є питання про відсутність ремонтних робіт у спорудах ансамблю як акт завдання шкоди їх історико-художній цінності. Адже бездіяльність замість підтримки їх в належному стані не можна ігнорувати.

Але стосовно оцінок та причин такого стану монастирських споруд, ролі пам'яткознавчого статусу в історії ансамблю 1960-х-1980-х маємо дві позиції. Одну займають такі відомі полтавські краєзнавці, як Г. П. Грибан та

---

[1] Грибан Г. П., Халимон В. Ф. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Гортаючи сторінки історії Полтавщини. Полтава, 2016. С. 435-439.
[2] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.
[3] Ломачинська І. М. Свято-Хрестовоздвиженський монастир // Монастирі України. Київ, 2015. С. 118-121.
[4] Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. Київ, 1956. 111 с.

В. Ф. Халимон[1], які вказують на неефективність пам'яткоохоронного статусу монастиря, адже будівлі зазнали сильних пошкоджень[2]. На противагу цьому С. М. Капко та І. С. Мельникова[3], співробітниці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, наголошують на важливості того, що монастирські споруди містилися у пам'яткоохоронних списках. На їх погляд, у ці складні для колишніх культових споруд часи, Хрестовоздвиженський собор та Надбрамна дзвіниця збереглися саме завдяки статусу пам'яток архітектури Української РСР. Більше того, вони зауважують, що будівлі ансамблю залишилися практично у своєму первинному вигляді[4]. З останнім погодитися складно, зважаючи на вищенаведені особливості існування монастирських споруд після закриття обителі 1960 р.

У цій невеликій історіографічній «дискусії» беззаперечно підтримати жодну зі сторін не видається можливим. Як можна говорити про позитивну дію пам'яткоохоронного статусу, якщо пам'ятка насправді не охоронялася – варто зауважити про те, що дзвіницю за досліджуваний нами період двічі спалювала молодь[5]. Тут накладаються законодавства про релігію та про пам'ятки, що гальмує дії влади щодо культових споруд. Вочевидь наявність ансамблю Хрестовоздвиженського монастиря у пам'яткоохоронних списках різних років все ж відігравало певну роль для збереження історичних будівель. Проте і через недосконалості самого законодавства щодо пам'яток архітектури, і через випадки його ігнорування підприємствами-орендарями, монастирський комплекс перебував у занедбаному стані.

Щодо стану будівель колишньої обителі та їх використання найбільше інформації маємо саме про 1980-ті рр. Зокрема орієнтовно у період 1985-

---

[1] Грибан Г. П., Халимон В. Ф. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Гортаючи сторінки історії Полтавщини. Полтава, 2016. С. 435-439.

[2] Грибан Г. П., Халимон В. Ф. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Гортаючи сторінки… С. 439.

[3] Капко С. М., Мельникова І. С. Храмове будівництво в Полтаві наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. як аспект релігійного і духовного відродження // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей. Вип. 10. Полтава, 2015. С. 332-369.

[4] Капко С. М., Мельникова І. С. Храмове будівництво в Полтаві наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. як аспект релігійного і духовного відродження // Полтавський краєзнавчий музей… С. 339.

[5] Грибан Г. П., Халимон В. Ф. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Гортаючи сторінки історії Полтавщини. Полтава, 2016. С. 439.

1988 рр. відбулося друге спалення дзвіниці, після чого вона стояла пусткою і не використовувалася. Хрестовоздвиженський собор на цей час також стояв зачиненим. Інші приміщення використовувалися різними організаціями у господарських цілях[1].

У цих умовах постає питання про подальшу долю монастирських споруд, експлуатація яких через поступове руйнування поступово зменшувалася. Усі будівлі потребували капітального ремонту. Оскільки вони перебували на балансі як пам'ятки архітектури, то кошти на відновлення мала виділити держава. Проте місцева влада не вирішувала це питання. Тож претендентами на оренду приміщень ансамблю, і відповідно, на його відбудову виявилися дві групи охочих, які мали різні інтереси.

Окрім релігійної общини, яка не полишала спроб відродити обитель, зацікавленою була і активна молодь, яка хотіла організовувати у цих приміщеннях виставки і концерти. Основні відомості про мотиви та дії молоді отримуємо зі статті Капко С. М. «До історії неформального молодіжного руху в Полтаві у роки «перебудови»: «Історична комісія»»[2]. Важливо, що авторка сама була учасницею організації «Історична комісія», тому спирається на власні спогади, усноісторичні джерела, отримані від інших учасників товариства, а також на письмові та зображальні джерела.

Невідомо, коли виникла ідея про можливу передачу Хрестовоздвиженського собору міському об'єднанню молодіжних клубів, але члени «Історичної комісії» з ентузіазмом її сприйняли. Аби прискорити втілення задуму, молоді історики протягом кількох тижнів у вересні-жовтні 1988 р. звільняли від будівельного сміття підвал собору, де раніше розміщувалася монастирська усипальниця. Обсяг робіт був значним – рештками було засипано приміщення від підлоги майже до стелі.

---

[1] Капко С. М. До історії неформального молодіжного руху в Полтаві у роки «перебудови»: «Історична комісія» // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей. Харків-Полтава, 2022. С. 150.

[2] Капко С. М. До історії неформального молодіжного руху в Полтаві у роки «перебудови»: «Історична комісія» // Полтавський краєзнавчий музей… С. 144-153.

У підсумку підвал собору було звільнено від уламків, проте приміщення храму не було передано молодіжній організації. Міська влада не бажала фінансувати ремонт споруди, а її поганий стан не дозволяв проводити тут масові заходи. В умовах відвертого затягування вирішення питання щодо подальшої долі будівлі, ентузіазм молодих істориків поступово згасав, тож у наступні роки покращень не відбулося.

Водночас зміни у політичній та культурній сферах вплинули на посилення позицій релігійних громад на Полтавщині. У цьому контексті цікаво розглянути інформаційну записку Полтавського обкому КП України про релігійну ситуацію в області від 7 вересня 1988 р.[1] – тобто у той самий час, коли учасники «Історичної комісії» починали розбирати завали Хрестовозвиженського собору. Автор записки відзначає загострення релігійної обстановки в області саме з 1988 р., що проявляється активізацією общин віруючих та самовільним відкриття церков, численними зверненнями до влади. Також виділено три основні причини такої активності.

По-перше, наявність т. зв. неосвоєних культових споруд, у яких можна було би відновити церкви. Наводяться дані про 17 таких будівель, що не використовуються станом на 7 вересня 1988 р., а також 14 споруд, що на той час є складськими приміщеннями[2]. Щодо приміщень Хрестовоздвиженського монастиря, то собор можна віднести до першої категорії, оскільки він був зачинений, а колишні келії використовувалися полтавською «Медтехнікою» – останньою організацією-орендарем монастирських споруд[3].

По-друге, «помилкове тлумачення» демократизації в країні[4]. Автор записки наводить висновки зі своїх співбесід із вірянами – останні впевнені, що законодавство про культи втратило чинність у нових умовах[5].

---

[1] З інформаційної записки Полтавського обкому КП України про релігійну ситуацію в області від 7 вересня 1988 р. // Полтавській області – 75 років: збірник документів та матеріалів. Полтава, 2013. С. 169-171.

[2] З інформаційної записки Полтавського обкому КП України про релігійну ситуацію в області від 7 вересня 1988 р. // Полтавській області – 75 років… С. 170.

[3] Кондратюк Н. І. Матушка Антонія // Відомості полтавської єпархії. 2011. № 10 (№ 119). С. 12.

[4] З інформаційної записки Полтавського обкому КП України про релігійну ситуацію в області від 7 вересня 1988 р. // Полтавській області – 75 років: збірник документів та матеріалів. Полтава, 2013. С. 170.

[5] З інформаційної записки Полтавського обкому КП України про релігійну ситуацію в області від 7 вересня 1988 р. // Полтавській області – 75 років… С. 170.

По-третє, важливу роль у клопотаннях про відновлення релігійних установ відіграють особи, що раніше «перебували у церковному активі»[1].

Такою особою-активістом у випадку Хрестовоздвиженської обителі стала матушка Антонія (Ніна Жартовська)[2]. З 1980-х рр. монахиня розгортає активну діяльність. В обхід тодішнього єпископа Полтавського та Кременчуцького Сави, який боявся заперечувати владі, Ніна Жартовська, бухгалтер та діловод Полтавського єпархіального управління, клопоталася про відновлення обителі. Матушка Антонія разом із секретарем о. Анатолієм, поки єпископ Сава був у відпустці, збирали підписи вірян та подавали клопотання від імені єпархіального управління про відродження обителі. Вони готували листи-звернення в різні інстанції Києва та Москви. Основним аргументом, чому ансамбль мали передати релігійній общині, матушка Антонія та отець Анатолій наводили саме необхідність збереження унікальної пам'ятки, яку критично важливо відреставрувати та утримувати у належному стані, зважаючи на її історико-культурну та мистецьку цінність[3].

У 1990 р. релігійній громаді було передано споруди монастирського комплексу. Проте, за браком фінансування та за відвертого гальмування процесів офіційної передачі та дозволу на ремонтні роботи, відродження обителі здійснювалося повільно[4]. Кошти надходили від небайдужих вірян протягом 1990-1991 рр., великим був і внесок черниць. Матушка Антонія за свої заощадження придбала для обителі дзвін[5]. Проте до відкриття монастиря вона не дожила 2 місяці та померла у жовтні 1991 р.[6] А 19 грудня 1991 р. було відкрито Полтавський Хрестовоздвиженський монастир та проведено першу Божественну Літургію[7].

---

[1] З інформаційної записки Полтавського обкому КП України про релігійну ситуацію в області від 7 вересня 1988 р. // Полтавській області – 75 років… С. 170.
[2] Кондратюк Н. І. Матушка Антонія // Відомості полтавської єпархії. 2011. № 10 (№ 119). С. 12.
[3] Кондратюк Н. І. Матушка Антонія // Відомості полтавської єпархії. 2011. № 10 (№ 119). С. 12.
[4] Грибан Г. П., Халимон В. Ф. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Гортаючи сторінки історії Полтавщини. Полтава, 2016. С. 439.
[5] Кондратюк Н. І. Матушка Антонія // Відомості полтавської єпархії. 2011. № 10 (№ 119). С. 12.
[6] Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.
[7] Полтавський Хрестоздвиженський монастир // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ, 1992. С. 780.

Отже, про Хрестовоздвиженський монастир на рубежі XIX – XX ст. відомостей обмаль, однак саме на початку XX ст. створюються перші роботи, у яких описано його історію та архітектуру. «Записки о Полтаве и ее памятниках»[1] 1902 р. В. Е. Бучневича більш детально, а у виданні «Россия: полное географическое описание нашего Отечества» 1903 р.[2] менш розгорнуто викладено архітектурні особливості монастирського ансамблю. Автори акцентують увагу на подіях Полтавської битви та на Катерининській залі у будинку настоятеля, аби пов'язати історію монастиря з видатними подіями та насамперед з імператорами Російської імперії.

Таким чином, провівши поглиблений аналіз літератури та джерел можна у підсумку визначити основні риси та особливості функціонування, використання та збереження монастирського історико-архітектурного комплексу.

У радянський час, після закриття Хрестовоздвиженського монастиря 1923 р., його споруди були використані як складські приміщення Полтавського губернського архівного управління, опісля чого від 1933 р. тут існувала дитяча трудова колонія НКВС ім. П. П. Постишева. З кінця 1930-х рр. у частині колишніх чернечих келій було обладнано їдальню, студентські гуртожитки та кімнати для викладачів Полтавського державного педагогічного інституту.

Часи Другої світової війни стали одночасно і можливістю, і викликом для монастирського комплексу. Навчання агентів-диверсантів у його приміщеннях спричинило величезні руйнування, однак разом з тим у період подальшого послаблення окупаційного режиму склалися умови для відродження обителі у червні 1942 р.

Післявоєнний період існування Полтавського монастиря характеризується насамперед відбудовчими заходами, які були слабко фінансовані та позбавлені державної підтримки. Внаслідок цього реставрація

---

[1] Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1902. С. 183-208.

[2] Морачевський В. В., Карпов В. Г., Малышева И. М. Крестовоздвиженский монастырь // Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия. Т. 7. Санкт-Петербург, 1903. С. 302-303.

відбувалася повільно, а самі роботи виконувалися частково, адже приділялася увага в першу чергу зовнішньому вигляду споруд, зокрема не було відновлено інтер'єр Хрестовоздвиженського собору.

Хвиля антирелігійної кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х рр. стала фактором для закриття обителі у 1960 р. У наступні десятиліття споруди ансамблю орендувалися різними організаціями, що підлаштовували наявні простори під власні потреби, не дбаючи про цілісність і художню та історико-культурну цінність споруд, що призвело до руйнування їх архітектури та загальної занедбаності. Однак наприкінці 1980-х рр. під час перебудови знову постає ідея відродження обителі, що декларується у численних клопотаннях до влади. Тож незважаючи на бюрократичні та фінансові складнощі монастир було відновлено у 1991 році.

Розділ 3.
Законодавче врегулювання статусу архітектурного ансамблю монастиря та його теоретичне осмислення у радянській історіографії.

Історію пам'яток слід розглядати крізь призму законодавчої бази, яка визначає їх статус та значення в культурній сфері держави. Визнання архітектурних споруд пам'ятками, що перебувають під державною охороною, є важливим етапом збереження культурної спадщини. Проте відмінності і протиріччя між юридичним визнанням та практичним використанням пам'ятки мали місце в історії УРСР. Також важливо розуміти тенденції у розвитку нормативно-правової бази, що регулює культурну спадщину. Тому зосередимося на змінах в офіційному статусі пам'ятки згідно із законодавчою базою УРСР.

Відразу слід зазначити про деякі особливості термінологічної системи. Позаяк ця частина роботи присвячена аналізу комплексу законодавчих джерел, що регулюють пам'яткоохоронну діяльність УРСР, ми враховуємо також поняття, що використані у цих документах. Оскільки в усіх опрацьованих положеннях і постановах майже протягом усього радянського періоду на позначення об'єктів, що мають визначну наукову, історичну, культурну та художню цінність, вжито дефініцію «пам'ятники», то у цьому дослідженні вона також буде використовуватися. Відповідно, це визначення буде вживатися як синонім до поняття «пам'ятки».

Тож аналіз законодавчих актів варто почати із постанови Ради Міністрів Української РСР від 30 грудня 1948 р., згідно з якою Хрестовоздвиженському монастирю було надано статус пам'ятника культури і старовини, який підлягає державній охороні. Перше визнання на законодавчому рівні монастирського ансамблю як такого, що має визначну історичну та художню цінність, мало важливе значення для подальшого правового статусу пам'ятки за часів існування УРСР. Свідченням цього рішення стало встановлення на одній зі стін Надбрамної дзвіниці охоронної дошки. Цікаво, що напис на ній містив

помилку: вказувалося, що дзвіниця заснована 1776 р., однак насправді це відбулося 1786 р[1]. Ця ситуація свідчить про недбалість місцевої влади, яка не розпорядилася про виправлення помилки в датуванні, імовірно, вважаючи це несуттєвим. Як наслідок, цю неточність будемо бачити і у пізніших законодавчих актах, що затверджували списки пам'яток архітектури УРСР.

Надання пам'яткоохоронного статусу ансамблю монастиря мало гарантувати відповідні умови для його утримання, що не реалізувалося на практиці.

30 грудня 1948 р. було прийнято також «Положення про охорону пам'ятників культури» № 3076. Воно дало основу класифікації пам'ятників на три групи за тим, у яких цілях їх можуть використовувати. Такий уніфікований розподіл було застосовано в усіх подальших списках пам'яток культури, тож у таблицях, що містили перелік пам'яток, які перебувають під охороною держави, останню колонку відводили для позначок про можливе використання.

Аналізуючи положення, бачимо, що до першої групи («а») мають бути віднесені архітектурні пам'ятники, що не можуть бути пристосовані для реалізації практичних цілей. Це визначалося в першу чергу самим типом пам'яток – це і пам'ятники, надгробні стели, тріумфальні арки, мури тощо – тобто ті, фізичні характеристики яких не сприяють їх застосуванню у будь-яких практичних цілях. Проте до цієї групи відносили і споруди надзвичайної історичної цінності, зокрема ті, що пов'язані з історією КП(б)У та становленням радянської влади. Також позначку «а» отримували пам'ятки, що перебували в аварійному стані і не могли бути використані з огляду безпеки[2].

До групи «б» відносили пам'ятки, які могли бути використані для облаштування у них виключно наукових та музейно-показових установ. Присвоєння цієї категорії засвідчувало значну історико-художню цінність

---

[1] Жук В. Н. Від руїни до відродження // Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава, 2007. С. 112.

[2] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/ed19630824#Text (дата звернення: 30.01.2025).

пам'яток, що було нечастим явищем відносно культових споруд. Однак все ж натрапляємо на кілька таких прикладів у списках по Полтавській області.

Натомість позначка групи «в» навпроти культових споруд стояла у більшості випадків. Вона позначала, що ці пам'ятники можуть бути використані як для культурних, так і для господарських цілей[1]. Тому вони могли бути передані в оренду різним установам та організаціям. Пункт «Положення про охорону пам'ятників культури», що визначає обсяги користування установами групи «в» у подальших списках має певні варіації. Так, у переліку, затвердженому постановою Ради Міністрів Української РСР від 28 березня 1956 р., є умова, що пам'ятки цієї категорії можуть бути використані в господарських цілях, але без завдання їм шкоди, що може призвести до втрати їхньої історико-художньої цінності[2]. Проте у наступних нормативно-правових актах цієї поправки немає. Так, у постанові Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970, на яку спираються всі подальші рішення, вказано лише, що обсяг робіт з перебудови пам'яток задля ефективнішого господарювання має бути погоджений із Держбудом УРСР[3]. Водночас в усіх документах зроблено наголос скоріше на важливості використання пам'яток, які не повинні залишатися в безгосподарному стані, аніж на збереженні їхнього історичного вигляду чи його реконструкції.

Далі варто розглянути постанову Ради Міністрів Української РСР від 28 березня 1956 р. № 320 «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР». Уже з назви стає зрозумілим зміст документу, проте сам список, поданий Державним комітетом Ради Міністрів УРСР в справах будівництва і архітектури, у тексті цього рішення не наводиться. Натомість у постанові міститься доручення органу, що підготував затверджуваний перелік

---

[1] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/ed19630824#Text (дата звернення: 30.01.2025).

[2] Граужіс Л. І. Пояснення // Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. Київ, 1956. С. 3.

[3] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/ed19630824#Text (дата звернення: 30.01.2025).

пам'яток, видати його для службового користування[1]. Відповідно до цього рішення 1956 р. було видано довідник-каталог «Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною», де було надруковано затверджений постановою від 28 березня 1956 р. список пам'яток. У передмові-«поясненні» до опублікованого переліку акцентується увага на тому, що уміщені в ньому пам'ятники мають наукову, історичну чи художню цінність і є недоторканною власністю всього народу, тому перебувають під охороною держави[2].

За цією постановою, у порівнянні з наступними, під охорону держави взято максимальну кількість споруд монастирських комплексів Полтавщини. Зокрема зі споруд ансамблю Хрестовоздвиженського монастиря, що отримали статус пам'ятника архітектури, у документі згадується собор, дзвіниця (її датування так само помилкове – 1776 р.), мури та брама[3]. Проте цікаво, що дзвіниця була віднесена до групи «а», тобто їй не дозволялося знаходити практичного застосування. На той час жіноча обитель іще діяла, однак черницям справді не можна було використовувати приміщення дзвіниці, як і собору, який однак було відзначено у списку як пам'ятку групи «в».

Однак цей список втратив чинність із прийняттям постанови Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР». У цьому документі є вказівки на суттєві недоліки у галузі охорони архітектурної спадщини, зокрема в контексті культових споруд. Так, створена за постановою Ради Міністрів Української РСР від 29 жовтня 1962 р. № 1236 спеціальна комісія, яка обстежила пам'ятки, включені до реєстру архітектурних пам'ятників, дійшла висновків про недоцільність перебування на балансі держави багатьох історичних споруд. Причому значну частку

---

[1] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 28 березня 1956 р. № 320 «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-56-%D0%BF/ed19560328#Text (дата звернення: 30.01.2025).

[2] Граужіс Л. І. Пояснення // Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. Київ, 1956. С. 3-4.

[3] Граужіс Л. І. Полтавська область // Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. Київ, 1956. С. 72.

вилучених зі списків об'єктів становлять будівлі сакральної архітектури. Зазначається, що ці церковні пам'ятки не мають визначної наукової, історичної чи художньої цінності, відповідно їх облік є недоречним. Проте вони перебувають під охороною держави та для них виділяються значні кошти для реставрації, що означає недоречні витрати з бюджету, хоча це і не відповідало дійсності[1].

Тож по Полтавській області у новому переліку наведено 15 споруд сакральної архітектури замість 21, що були уміщені в списку 1956 р. У списку уміщено і Здвиженський собор та дзвіницю. Обидві пам'ятки віднесені до групи «в», що дозволяло їх господарське використання. Мури і браму ансамблю було вилучено з переліку.

Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР» містить не лише вказівки на недоліки у пам'яткоохоронній сфері та оновлений список пам'ятників архітектури, що перебувають на державному обліку. У тексті знаходимо також доручення Державному комітету Ради Міністрів УРСР в справах будівництва і архітектури продовжувати подальше виявлення споруд, що не мають історико-художньої цінності, або втратили її. Виконання цього пункту постанови спричинило подальші оновлення переліку пам'яток.

Аналізуючи наступні нормативно-правові акти, що регулювали пам'яткоохоронну сферу, помічаємо лише кількісні зміни пам'яток, взятих на державний облік. Бачимо це у постанові Ради Міністрів УРСР від 6 вересня 1979 р. № 442 «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури…»[2] та постанови Ради Міністрів УРСР від 11 серпня 1980 р. № 472

[1] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/ed19630824#Text (дата звернення: 30.01.2025).

[2] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 6 вересня 1979 р. № 442 «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.01.2025).

«Про виключення окремих споруд із списку пам'яток…». Однак ці рішення не стосуються пам'яток Полтавщини[1].

Натомість постанова Ради Міністрів Української РСР від 25 жовтня 1983 р. № 445 «Про виключення окремих споруд із списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави» містить більш масштабні зміни. Так, статусу визначних пам'ятників було позбавлено 17 споруд, у т. ч. 15 храмів. Зокрема з пам'яток Полтавщини під скорочення потрапила Успенська церква в с. Лютенька Гадяцького району.

Отже, нормативно-правова база, що регулювала державну охорону архітектурних пам'яток УРСР протягом 1950-х – 1980-х рр. зазнала суттєвих змін. Основні підвалини пам'яткоохоронної справи були закладені ще постановою Ради Міністрів Української РСР та «Положенням про охорону пам'ятників культури» № 3076 від 30 грудня 1948 р. Тоді було розроблено принципи класифікації пам'яток архітектури залежно від того, для яких цілей вони можуть бути використані. За цією ж постановою Полтавський Хрестовоздвиженський монастир було вперше включено до списку пам'ятників культури і старовини, що перебувають під охороною держави. Надалі згідно з постановою Ради Міністрів Української РСР від 28 березня 1956 р. № 320 «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР» цей статус обителі було підтверджено. До того ж, під охорону держави взято більшу кількість споруд ансамблю: на обліку перебували собор, дзвіниця, мури і брама.

Надалі завдяки роботі комісії 1962 р., яка обстежила пам'ятки, включені до реєстру архітектурних пам'ятників, багато історичних споруд було вилучено зі списків. Такі зміни були затверджені постановою Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР». Цим рішенням було скорочено кількість споруд монастирського комплексу, що перебували під державною охороною – залишено тільки Здвиженський собор та

[1] Постанова Ради Міністрів Української РСР від 11 серпня 1980 р. № 472 «Про виключення окремих споруд із списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/472-80-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.01.2025).

дзвіницю. Подальші постанови від 1979, 1980 та 1983 рр. не стосувалися споруд колишньої полтавської обителі.

Хоча собор та дзвіниця Хрестовоздвиженського монастиря від 1948 р. і до кінця 1980-х рр. мали статус пам'яток архітектури, практичного значення це визнання не мало. Споруди комплексу перебували у жахливому стані. Тож аналіз законодавчої бази дозволяє нам зрозуміти розвиток пам'яткоохоронної справи в УРСР та дослідити статус монастирського комплексу в правових рамках, і водночас порівняти його із тогочасними реаліями стану пам'ятки.

Однак ще однією площиною розвитку історії Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря є її сприйняття та трансляція в історіографії цього часу, що є цікавою дослідницькою проблематикою. Радянська наука та мистецтвознавчі архітектурні студії розвивалися в контексті офіційного історичного дискурсу. Це впливало і на критерії мистецької цінності пам'яток, проявлялося специфічною парадигмою інтерпретацій. Зокрема найбільш цінними були споруди і речі, пов'язані з історією становлення СРСР, боротьбою за визволення від класової нерівності та такі, що символізують спорідненість українського народу з російським.

Пам'яткознавчі студії радянського часу з історії церковної архітектури, загалом, є окремим складним питанням, що винесене за рамки цієї роботи. Обмежимося лише апелюванням до думки В. В. Сахна щодо неможливості вивчення храмових комплексів у радянський період вітчизняними дослідниками[1]. З цим можна погодитися лише частково, адже дослідження були, але радше в рамках ширших тем, насамперед краєзнавчих розвідок. В умовах антирелігійних настроїв у країні обрати об'єктом вивчення лише пам'ятки сакральної архітектури дійсно не було змоги.

Радянські фахівці відобразили історію і архітектуру монастирського комплексу доволі ідеологізовано, що вписувалося у загальні тенденції розвитку історичної науки в рамках партійної ідеології. Тим не менш, у роботах 1950-х –

[1] Сахно В. В. Вивчення і збереження архітектурного барокового ансамблю Мгарського і Полтавського монастирів // Відомості Полтавської єпархії. 2021. травень (№ 5). С. 19.

1980-х рр., що містять згадки про полтавську обитель, простежується певна тяглість із роботами дорадянського часу, зокрема в контексті визначень собору унікальною пам'яткою саме українського бароко. Проте оцінки архітектури XVII – XVIII ст. як такої, що перебувала під впливом західноєвропейської архітектурної традиції не зовсім задовольняють радянських дослідників та владні кола.

У цьому контексті можна згадати діяльність М. Я. Рудинського, видатного пам'яткоохоронця і краєзнавця. Він досліджував формування стильових особливостей українського бароко, зокрема велику увагу приділяв саме європейським впливам на розвиток українського бароко, вказуючи на другорядну роль місцевих традицій[1]. Відмінності ж від західної храмової архітектури, за М. Я. Рудинським, криються скоріше у самій православній традиції[2]. Активна наукова і суспільна діяльність вченого викликали підозри та тривогу з боку влади. Доробок науковця був розкритикований, видання його авторства вилучалися з бібліотек до сховищ спецслужб[3].

Тезу про «благотворний» вплив російських культурних традицій щодо Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря безпосередньо застосувати неможливо, адже він заснований ще 1650 р., тобто до укладення угод з Московською державою. Але у працях мистецтвознавців, пам'яткознавців та краєзнавців радянського періоду помічаємо інші прояви заангажованості.

Почати варто було із досліджень В. Г. Заболотного, оскільки його праця є доволі ґрунтовною щодо опису архітектурних особливостей храму монастиря, має значну наукову новизну.[4] Характеризуючи архітектуру кінця XVII ст. у розділі під промовистою назвою «Архітектура України після возз'єднання з Росією», автор відзначає російський вплив на українське мистецтво. Так, він пише насамперед про економічний та культурний підйом Лівобережної України після союзу з Московською державою. Це сприяло розвитку на землях

[1] Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави. Полтава, 1992. С. 11-18.
[2] Вайнгорт Л. С., Супруненко О. Б. Про книгу та її автора // Архітектурне обличчя Полтави. Полтава, 1992. С. 6.
[3] Вайнгорт Л. С., Супруненко О. Б. Про книгу та її автора // Архітектурне обличчя… С. 3.
[4] Заболотний В. Г. Архітектура України після возз'єднання з Росією // Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). Київ, 1957. Т. 1. С. 111-130.

Гетьманщини монументального будівництва та фундації великих композиційно закінчених архітектурних ансамблів[1]. Тобто, у випадку з Хрестовоздвиженським монастирем йдеться не про російський вплив на формування стилю в архітектурі, а про стабілізацію ситуації на українських землях, що стало передумовою до стрімкого розвитку культури.

Одначе слід зауважити, що В. Г. Заболотний подає нову класифікацію культових споруд Лівобережної України, що вирізняє видання з-поміж інших робіт радянського часу. Храми, споруджені у др. пол. XVII – на початку XVIII ст., за характерними рисами автор поділяє на дві групи, які відповідають двом окремим напрямкам. Перший із них був провідним і відзначався оригінальним прийомом композиції, а саме поєднанням трьох, п'яти або дев'яти камер з висотним завершенням кожної з них. Для другого напряму характерне поєднання трансформованого типу давньоруського храму з класичною композицією фасадів. Крім того, слід зазначити, що останній був не такий розповсюджений. До нього належали собори Троїцького монастиря в Чернігові, Миколаївського та Братського монастирів у Києві, Мгарського монастиря біля Лубен і, власне, Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві[2]. Важливо, що собор полтавської обителі справді у багатьох історіографічних працях за стильовими особливостями порівнюється із найближчими схожими храмами, що у даній класифікації віднесені до другого напряму. Більше того, і собори Мгарського, і Троїцького монастирів нині дослідники вважають прототипами до Хрестовоздвиженського. В. Г. Заболотний також наголошує, що у храмових ансамблях Лівобережжя, у т. ч. і Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, яскраво проявилися національні риси.

У цьому контексті задля порівняння звернемося до наступної історіографічної позиції – розвідки мистецтвознавця та дослідника архітектури М. П. Цапенка[3]. Він також порівнює архітектуру Хрестовоздвиженського собору із головними храмами Мгарського і Троїцького монастирів, одначе

[1] Заболотний В. Г. Архітектура України після возз'єднання з Росією // Нариси історії... С. 111.
[2] Заболотний В. Г. Архітектура України після возз'єднання з Росією // Нариси історії... С. 118.
[3] Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. Москва, 1967. 235 с.

зауважує про дещо більш класицистичні риси останніх. Натомість перлину полтавського ансамблю дослідник пов'язує більшою мірою із місцевими архітектурними рисами. Більше того, за розташуванням куполів, що у плані представляє своєрідне поєднання українського хрестоподібного п'ятиглав'я із двома баштами на західній стороні, М. П. Цапенко вказує на подібність за цими рисами до деяких пам'яток церковної архітектури XI – XII ст.[1]

У роботі П. О. Білецького «Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII ст.» 1981 р. Хрестовоздвиженський собор також згадується поруч із типологічно близькими соборами Троїцького та Мгарського монастиря. Автор характеризує архітектурні особливості цих пам'яток українського бароко, а витоки унікальності архітектури цього стилю вбачає в її багатоджерельності. Він зазначає про переплетіння місцевих традицій, польського та російського культурних впливів. Водночас останньому відводить вагому роль лише в контексті пам'яток Слобожанщини, яка мала більш тісний зв'язок із Росією[2].

Продовжуючи аналіз робіт, присвячених архітектурі споруд Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, звернемо увагу на масштабне чотиритомне видання «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» 1983-1986 рр.[3] У третьому томі є окремий розділ, присвячений Полтавській області, де міститься стаття про Хрестовоздвиженський собор та Дзвіницю. У ній детально описано особливості архітектури, головний храм названо єдиним збереженим до того часу в Україні семикупольним пам'ятником церковної архітектури та, що важливо, визнано зразком українського бароко[4]. Однак цікавою ця робота є і завдяки зверненню до аналізу архітектури Надбрамної дзвіниці, яку в решті історіографічних робіт оминають увагою. Поруч із детальним описом її планування та оздоблення наведено як близькі до неї за стильовими особливостями дзвіниці Мгарського

[1] Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. Москва, 1967. С. 172.
[2] Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII – початку XVIII ст. // Українське мистецтво другої половини XVII - XVIII ст. Київ, 1981. С. 25-26.
[3] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. Т. 3. Київ, 1983-1986. С. 277-299.
[4] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. Т. 3. Київ, 1983-1986. С. 283.

монастиря та Києво-Печерської лаври[1]. Їх типологічна близькість обґрунтована і сучасними дослідниками.

В. В. Сахно, зазначаючи про відсутність досліджень храмових ансамблів радянськими фахівцями, водночас згадує про роботи закордонних фахівців[2]. Тут варто виділити статтю «Western Europe and the Ukrainian Baroque an aspect of cultural influences at the time of hetman Ivan Mazepa» визначного історика-емігранта О. П. Оглобліна[3]. Він у своєму дослідженні відзначає основних закордонних архітекторів, що доклалися до храмового будівництва на українських землях, та вказує на тісні контакти з цими митцями гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи. Історик вказує на те, що риси собору Троїцького монастиря простежуються у пізніше зведеному головному храмі Мгарської обителі. Ці архітектурні концепції розвинулися у київських барокових храмах – соборі Святого Миколая Пустинно-Миколаївського монастиря та Богоявленському соборі[4]. Історик вивчає постать Івана Баптиста та висуває гіпотези щодо його причетності до цих будівництв. Проте безсумнівною є вирішальна роль митця, натхненного церковною архітектурою м. Вільна, у зведенні Мгарського собору. О. П. Оглоблін наголошує на тому, що у перелічуваних храмах немає жодних московських слідів. Натомість простежується вплив саме італійського бароко, дещо змінений віленською традицією, що з урахуванням місцевих рис церковного будівництва, у т. ч. візантійського стилю і дерев'яного будівництва, вкорінився в українській архітектурі. Мала місце й авторська творчість Івана Баптиста[5]. Водночас Мгарський собор був одним із прототипів для Хрестовоздвиженського, тому ці напрацювання є цінними і для нашого дослідження.

---

[1] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. Т. 3. Київ, 1983-1986. С. 284.

[2] Сахно В. В. Вивчення і збереження архітектурного барокового ансамблю Мгарського і Полтавського монастирів // Відомості Полтавської єпархії. 2021. травень (№ 5). С. 19.

[3] Ohloblyn O. P. Western Europe and the Ukrainian Baroque an aspect of cultural influences at the time of hetman Ivan Mazepa // The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S. (New York), 1951. vol. 1, №2. Pg. 127-137.

[4] Ohloblyn O. P. Western Europe and the Ukrainian Baroque an aspect of cultural influences at the time of hetman Ivan Mazepa // The Annals of Ukrainian Academy… Pg. 129-130.

[5] Ohloblyn O. P. Western Europe and the Ukrainian Baroque an aspect of cultural influences at the time of hetman Ivan Mazepa // The Annals of Ukrainian Academy… Pg. 130-136.

У спільній роботі І. О. Ігнаткіна та Л. С. Вайнгорта «Полтава. Історико-архітектурний нарис» 1966 р., зустрічаємо згадку про Хрестовоздвиженський монастир лише в контексті масштабної реставрації пам'яток історії та культури у Полтаві. Вказано, що обитель було ретельно відреставровано, зокрема наново зведено куполи та відновлено фасади[1]. Водночас у тексті немає ані згадок про пошкоджений ще з довоєнних часів інтер'єр, ані ремарок про ремонтні роботи без державної підтримки, а виключно за виділені єпархією гроші та додаткові пожертви. Ці аспекти автори замовчують.

Порушивши питання про реставраційні роботи 1950-х рр., до якого ще будемо повертатися в контексті інших праць радянських авторів, не можемо наразі оминути дещо відмінні свідчення щодо цього процесу, наведені у роботі «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР». На відміну від видання І. О. Ігнаткіна та Л. С. Вайнгорта, ця робота написана значно пізніше від описуваних подій. Однак їх інтерпретація суттєво різниться: у цьому довіднику вказується, що протягом 1950-1953 рр. було проведено консерваційні роботи споруд колишнього монастирського комплексу, натомість вказано, що реставраційні роботи тривають (на момент написання книги) з 1981 рр.[2]

З першою частиною тези можна дискутувати, оскільки певні відбудовчі роботи у середині XX ст. все ж було здійснено, насамперед це стосувалося фасадів. Можливо термін «консервація» було вжито в контексті того, що роботи були частковими, а після їх проведення храм було закрито і певний час заборонено для використання черницями.

Однак з другою частиною тези про реставраційні роботи від 1981 р. погодитися неможливо, адже до кінця 1980-х рр. комплекс перебував у занедбаному та захаращеному стані, дзвіниця була спалена, всі споруди

[1] Ігнаткін І. О., Вайнгорт Л. С. Полтава. Історико-архітектурний нарис. Київ, 1966. С. 66.
[2] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. Т. 3. Київ, 1983-1986. С. 284.

потребували капітального ремонту[1]. Натомість ніде більше не зустрічаємо свідчень про провадження реставрації у цей період, ця теза легко спростовується свідченнями про подальшу історію пам'ятки.

Аналізуючи наступне видання, нарис-путівник К. В. Гладиша «Свідки давнини і сьогоденності. Пам'ятки архітектури Полтавщини» 1972 р., знаходимо згадки про Хрестовоздвиженський монастир поруч із відомостями про Спаську церкву. Ці споруди зазначено як такі, що пов'язані з діяльністю Мартина Пушкаря. Автор наголошує, що саме цей полтавський полковник заснував обитель з нагоди пам'яті про перші перемоги над поляками неподалік Полтави[2]. Справді, Мартин Пушкар доклався до зведення тоді ще дерев'яного Хрестовоздвиженського собору. Однак це будівництво не було ані його ініціативою, адже про це дбали вихідці Мгарсько-Лубенського Спасо-Преображенського монастиря на чолі з ігуменом Калістратом, ані внесок полковника не став вирішальним. Навпаки, обитель було споруджено на пожертви полтавських міщан та козацької старшини. Часто згадують крім полковника і участь Івана Іскри та Івана Крамаря[3].

Тож чому автор акцентує увагу на Мартинові Пушкарю? Відповідь знаходимо вище, у невеликому нарисі з історії Полтави. Там зазначено про незгоду після смерті Б. Хмельницького козацьких угруповань І. Виговського з прибічниками М. Пушкаря і Я. Барабаша. Останні виступали за «возз'єднання з братнім російським народом»[4]. Для опису їхніх противників К. В. Гладиш використовує літоту як засіб применшити їх силу і значення – «купка козацької старшини на чолі з Виговським»[5]. Ці художні засоби та ідеологічні формули пояснюють причини акценту на постаті Мартина Пушкаря, що є ідеальним

---

[1] Капко С. М. До історії неформального молодіжного руху в Полтаві у роки «перебудови»: «Історична комісія» // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей. Харків-Полтава, 2022. С. 144-153.

[2] Гладиш К. В. Свідки давнини і сьогоденності. Пам'ятки архітектури Полтавщини: нарис-путівник. Харків, 1972. С. 6-8.

[3] Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ, 2008. С. 268.

[4] Гладиш К. В. Свідки давнини і сьогоденності. Пам'ятки архітектури Полтавщини: нарис-путівник. Харків, 1972. С. 6.

[5] Гладиш К. В. Свідки давнини і сьогоденності. Пам'ятки архітектури Полтавщини: нарис-путівник. Харків, 1972. С. 6.

героєм-виразником одвічних прагнень українського народу про єдність зі своїм східним сусідом.

Далі історію монастиря К. В. Гладиш подає з наголосом на постаті В. Л. Кочубея, який надав кошти для спорудження кам'яного собору. І після страти генерального судді за наклепом І. Мазепи, коло імені якого неодмінно додано «зрадник», завершував будівництво Кочубеїв син[1]. З огляду на демонізацію гетьмана Мазепи та співчутливе ставлення до Василя Леонтійовича, навіть ім'я його сина уже не є суттєвим, тому не наводиться автором. Розвінчуючи наведені міфи, зазначимо, що будівельні роботи тривали з 1689 по 1709 рр. Ними опікувалися не лише Кочубеї, але й гетьмани І. Самойлович і той же І. Мазепа, проте причетність гетьмана-зрадника до розбудови монастирського комплексу не вкладається у прийнятий радянською владою історичний дискурс.

За стильовою особливістю автор відносить собор полтавської обителі до українського бароко і описує його архітектурні особливості, проводить паралелі з іншими храмами XVII-XVIII ст. Завершує нарис твердження про реставрацію собору 1956 р., без уточнень про обсяги відновлювальних робіт, що не зачепили інтер'єру храму, та про відсутність державної підтримки.

Розглянемо і путівник авторства В. Ф. Волоскова «Полтава. 100 пам'ятних місць» 1987 р. Структурований він за окремими вулицями міста і визначними спорудами, що на них знаходяться. Так, підрозділ про вул. Свердлова (нині вул. Паїсія Величковського) розпочинається з пункту про Хрестовоздвиженський монастир. У ньому вказується, що собор є яскравим свідченням розквіту української архітектури, що став можливим завдяки перемозі українців у визвольній війні 1648-1654 рр. проти польської шляхти[2]. Зрозуміло, що і такий варіант хронології, і самі події середини XVII ст. мають символічне значення у радянській історіографії як точка відліку спільної історії братніх народів, втілення поривань українського народу до возз'єднання з

[1] Гладиш К. В. Свідки давнини і сьогоденності. Пам'ятки архітектури Полтавщини: нарис-путівник. Харків, 1972. С. 8.
[2] Волосков В. Ф. «Полтава. 100 пам'ятних місць». Харків, 1987. С. 121.

російським. Тому автор, подібно до вищезгаданої роботи В. Г. Заболотного, наголошує на тому, що така політична ситуація спричинила розквіт культури і мистецтв.

Далі згадується про Полтавську битву, оскільки монастир став резиденцією шведського монарха Карла XII, а також зроблено акцент на пораненні короля напередодні бою та описано подальший хід битви[1].

Дослідивши історію монастиря XVII-XVIII ст., знаємо, що у цей період відбувалося багато важливих історичних подій, прямо чи опосередковано пов'язаних із монастирем. Проте автор для свого тексту виокремлює саме Полтавську битву. Пояснити це можна було б в контексті того, що в російській імперській, а надалі в радянській історіографії Полтава є містом «російської слави» саме завдяки цій перемозі над шведами. Власне, такий розвиток подій у подальшому спричинився до уваги з боку царської влади до міста, і поступовим виходом його на передові позиції краю. Тож згадати саме про Полтавську битву могло бути вигідно, аби ще раз апелювати до єдності українського і російського народів та до їхніх великих успіхів.

Проте частково можна обґрунтувати такий вибір фактів з історії монастиря на користь подій 1709 р. й особливістю самого видання. Оскільки путівник орієнтований на широку цільову аудиторію, у ньому акцентуються теми, які потенційно відомі читачам і які можуть їх зацікавити. Тому згадка про Полтавську битву може бути не лише проявом російських наративів, а й засобом привернення уваги.

Продовжуючи аналізувати путівник, натрапляємо на описи архітектури монастирського комплексу. Звернено увагу і на інтер'єр, зокрема на іконостас, виготовлений Василем Реклинським. Згадано також про його імовірного учня – майстра Самуїла, що певний час працював у монастирі і виконав «шедевр українського живопису XVIII ст.» – портрет Дмитра Долгорукова[2]. Пише автор і про Катерининську залу на честь приїзду Катерини II у Полтаву 1787 р.

[1] Волосков В. Ф. «Полтава. 100 пам'ятних місць». Харків, 1987. С. 121.
[2] Волосков В. Ф. «Полтава. 100 пам'ятних місць». Харків, 1987. С. 121-122.

Зокрема описує картину з цього приміщення «Апофеоз Петра І», авторства іконописців Курської губернії. Проте наводить також іншу версію про написання картини у майстерні самого Хрестовоздвиженського монастиря[1].

Завершує сюжет, присвячений обителі, згадка про відкриту у Полтаві 1738 р. духовну семінарію, навчальні класи якої знаходилися на території монастиря. Далі автор перелічує та характеризує випускників цього закладу: видатного І. П. Котляревського, крім того І. І. Мартинова та М. І. Гнєдича, які здійснили велику кількість перекладів античних творів російською мовою. Серед випускників практично без жодних коментарів наводяться також імена історика О. М. Бодянського та письменника-романтика М. М. Макаровського. Натомість розлого охарактеризовано діяльність випускника семінарії А. П. Юшневського, що був співкерівником Південного товариства та приймав участь у роботі над «Руською Правдою»[2]. Враховуючи, що декабристів у радянській історіографії оцінювали як ідейних попередників більшовицького режиму, видається логічним акцент автора на постаті А. П. Юшневського, і цілком вкладається в ідеологічну схему історичної науки СРСР. Таким чином помічаємо, що більшість сюжетів про обитель пов'язані зі знаковими постатями і подіями російської історії, які прихильно оцінювалися у радянському історичному дискурсі.

Підсумовуючи, зауважимо, що згідно з опрацьованими нормативно-правовими актами, будівлі ансамблю перебували на державному обліку як пам'ятки архітектури та містобудування, хоча з 1963 р. у списках залишилися лише Хрестовоздвиженський собор та дзвіниця. Відповідно, будь-які ремонтні роботи мали провадитися за рахунок бюджетних коштів. Тож питання ролі пам'яткоохоронного статусу в історії монастирських споруд є доволі неоднозначним, що відображено і в історіографії. За результатами нашого дослідження, можемо стверджувати про незначний вплив пам'яткоохоронного статусу основних споруд комплексу для забезпечення його подальшого

[1] Волосков В. Ф. «Полтава. 100 пам'ятних місць». Харків, 1987. С. 122.
[2] Волосков В. Ф. «Полтава. 100 пам'ятних місць». Харків, 1987. С. 122-123.

збереження. Наприкінці 1980-х рр. ця обставина певною мірою навіть гальмувала процес реставрації будівель. Адже держава не мала відповідних коштів для реставрації пам'яток ансамблю, і водночас не надавала відповідного дозволу релігійній громаді. Це пов'язано із певними протиріччями, що склалися між законодавством про культи та державним регулюванням пам'яткоохоронної сфери.

Окремо у ході нашого дослідження було проаналізовано згадки про історію та стильові особливості монастиря у архітектурних та краєзнавчих розвідках, а також туристичних путівниках м. Полтави протягом 1950-х – 1980-х рр. Більшість із них не містять наукової новизни та не вводять до наукового обігу нові джерела. Виняток може становити робота В. Г. Заболотного 1957 року видання, у якій подано новий варіант класифікації культових споруд Лівобережної України кінця XVII ст.

Також у більшості робіт Хрестовоздвиженський монастир названо визначною пам'яткою українського бароко. Хоча саму обитель закладено ще до союзних статей між Гетьманщиною та Московською державою, проте російський вплив на розвиток храму помічаємо у контексті згадок про стабілізацію ситуації завдяки підтримці від царського уряду, що посприяло розвитку української культури. До того ж оскільки кам'яний собор зводився наприкінці XVII – на початку XVIII ст., то мають місце згадки про вплив російських архітектурних традицій на монументальне будівництво.

Водночас в усіх досліджених виданнях помітно акцент на подіях та постатях, які вважалися знаковими у рамках радянського історичного дискурсу. Натомість те, що виходило за рамки радянського наративу, часто замовчувалося. Про історію Хрестовоздвиженського монастиря у радянський час наведено лише інформацію про його реставрацію 1956 р., тим не менш з певними нюансами про «консерваційні роботи» в одному з видань. Проте ні про обсяги робіт та їх недержавне фінансування, ні про руйнування Троїцької церкви через брак матеріалів також не йдеться. Як власне, і про мовчазне заохочення владою недбалого ставлення до пам'ятки до та після відбудови.

Тож приклад Хрестовоздвиженського монастиря демонструє заангажованість та слабкість пам'яткознавчих студій, що пов'язано із антирелігійними настроями радянського часу. Опрацьовані видання показові у своїй тенденційності, вказують на те, як у пам'яткознавчі та краєзнавчі розвідки, присвячені храмам Полтави, вплітали панівні ідеологічні концепції.

Висновки

Отже, у ході дослідження було визначено основні віхи історії Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря від його заснування у 1650 р. до відродження у 1991 р. Протягом XVII-XIX ст. обитель була вагомим духовним та освітнім центром краю. Тут діяли низка навчальних закладів, причому не лише для духовенства, а й для дітей з інших станів, а також сиріт. Великої слави завдяки своїм випускникам здобула Полтавська слов'янська семінарія, у різні періоди діяли церковно-парафіяльне училище та училище для сліпих. Обитель була важливою точкою для паломників, яких розміщували у страннопріимному домі. Віряни щедро жертвували на розбудову монастиря, тож у цей період постали мурований Хрестовоздвиженський собор, Надбрамна дзвіниця, Троїцька церква, повністю профінансована полтавськими цеховиками, а також храм Св. Симеона Богоприїмця. Монастир довгий час був кафедральним для єпископів Слов'яно-Херсонських, при ньому були друкарня та велика бібліотека. Тож Хрестовоздвиженська обитель відігравала протягом цього часу досить вагому роль у духовному та культурному житті регіону.

Натомість із утвердженням радянської влади, в ідеологічному підґрунті якої не було місця для релігії, починаються утиски релігійних общин, і 1923 р. монастир було закрито, а з того часу його приміщення використовувалися для інших, у т. ч. господарських цілей. За часів німецької окупації Полтави у період Другої світової війни, на території ансамблю до червня 1942 р. розміщувалася школа для підготовки диверсантів розвідувального органу «Оріон». Після передислокації цього підрозділу, громада черниць отримала від окупаційної влади дозвіл на відкриття обителі. Не можна не говорити про відновлення тієї важливої ролі монастиря у духовному житті населення протягом цього часу, адже повернення міста під радянський контроль означало подальше заохочення мешканців до атеїзму. Однак у перші повоєнні роки це не було пріоритетним завданням, лише після відбудови, коли уряд був певний у лояльності населення, тоді розпочалися масштабні антирелігійні кампанії. У ході однієї з них у липні

1960 р. Хрестовоздвиженський монастир було закрито і знову передано в оренду різним організаціям.

Однак від грудня 1948 р. монастирський ансамбль належав до списку пам'яток архітектури, що перебувають під державною охороною. У всіх подальших редакціях законів пам'яткоохоронний сфери в контексті Хрестовоздвиженського монастиря були зміни лише щодо скорочення кількості споруд, які мають статус пам'яток, тож зрештою у списках залишили тільки собор та дзвіницю. На останній якраз було встановлено дошку, яка засвідчувала пам'яткоохоронний статус, а до того ж містила помилки у датуванні споруди.

Між тим у практичній площині пам'яткоохоронний статус монастирського ансамблю не реалізувався повною мірою. Позаяк архітектурному комплексу було присвоєно категорію «в», за нормами законодавства означало можливість використання у господарських цілях, однак без втручання в цілісність і просторову організацію споруд. Однак автомайстерня, що діяла у приміщенні собору, задля своїх потреб вибила одну зі стін колишнього храму, де натомість було встановлено ворота. Крім того, держава протягом 1940-х – 1980-х рр. не фінансувала жодних реставраційних робіт, що також суперечить нормативно-правовим актам у пам'яткоохоронній сфері. Однак, враховуючи законодавство з релігійних питань, така ситуація видається цілком закономірною.

Перші описи історії та стильових особливостей ансамблю Хрестовоздвиженського монастиря зустрічаємо вже у роботах 1902 і 1903 рр. Буремні події першої половини XX ст. зумовили певну паузу у дослідженнях цього архітектурного комплексу, однак у виданнях краєзнавчого та мистецтвознавчого профілю 1950-х рр. зустрічаємо згадки про споруди полтавської обителі. Тематика культових споруд в ідеологічному полі атеїзму є не найпопулярнішим дослідницьким полем, враховуючи можливість переслідувань авторів органами держбезпеки, тож позитивним моментом є уже те, що ми маємо згадки про монастир хоча б в контексті інших досліджень. Крім того, слід відзначити визнання у всіх роботах 1950-х – 1980-х рр.

архітектурного ансамблю обителі пам'яткою українського бароко. Найцікавішими і найгрунтовнішими серед публікацій цього періоду видаються саме архітектурні мистецтвознавчі розвідки, у яких досить детально подано основні стильові особливості монастирських споруд. Тим не менш у більшості випадків не обійшлося без згадок про прямий чи опосередкований російський вплив на розбудову монастиря.

Водночас мають місце певні замовчування ідеологічно невигідних для радянської влади подій та натомість акцентування уваги на важливих у рамках прийнятого історичного дискурсу епізодах. Найбільший рівень ангажованості мають туристичні путівники, що насправді зумовлено подекуди особливостями самого жанру. Вони містять розлогі коментарі щодо особистості М. Пушкаря, подій Полтавської битви, логічні наголоси на постаті В. Л. Кочубея як позитивної постаті та згадки про І. Мазепу як «зрадника».

У жодній із робіт не знаходимо вичерпного опису історії Хрестовоздвиженського монастиря XX ст. Усі складнощі цього періоду для общини насельниць, а також значні руйнування споруд ансамблю винесені за рамки опрацьованих статей. Містяться лише згадки про реставрацію архітектурного комплексу у середині XX ст., без жодних коментарів чи критичних зауважень щодо цієї події.

Тож за результатами цієї роботи було висвітлено історію, архітектурні особливості, статус та особливості конструювання образу монастиря протягом досліджуваного періоду. Враховуючи перипетії XX ст., комплексне дослідження та відродження Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря у 1991 р. – це не лише реставрація архітектурного ансамблю та повернення його релігійній громаді. Це також очищення регіональної історії від нав'язаних міфологем та повернення цікавості до духовної спадщини Полтавщини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Арандаренко М. І. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: в 3 ч. Полтава: В тип. Губерн. Правления, 1848-1852. Ч. 2, 394 с.
2. Архімандрит Леонтій. Подорожі на Запорозьку Січ у 1749-1750 і 1751 роках. Київ: Інститут історії України, 2012. 100 с.
3. Декрет ВЦВК від 23 лютого 1922 року Про порядок вилучення церковних цінностей, що знаходяться у користуванні груп віруючих // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1922 г. Москва, 1950. № 19. Ст. 217. С. 381-382.
4. Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Абверкоманда-102» 1942-1943 роки // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава: Полтавський літератор, 2021. С. 1030-1031.
5. Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Оріон», який дислокувався у м. Полтава у 1941-1942 роках від 21.11.1943 // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава: Полтавський літератор, 2021. С. 1031-1034.
6. Довідка, складена органами НКВС, про діяльність німецького розвідувального органу «Оріон», який дислокувався у м. Полтава 1941-1942 роках від 05.04.1950 // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава: Полтавський літератор, 2021. С. 1034-1037.
7. Доповідна записка відділу пропаганди і агітації Полтавського обкому Комуністичної партії України «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди серед населення Полтавщини» від 10.12.1958 // Державний архів Полтавської області, ф.р-4085, оп. 1, спр. 1553, арк. 76-78.
8. Закон СРСР від 25 жовтня 1990 р. «Про свободу совісті та релігійні

організації». URL: https://risu.ua/zakon-srsr-pro-svobodu-sovisti-i-religiyni-organizaciji_n40212 (дата звернення: 14.01.2025).

9. Закон Української РСР від 23 квітня 1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12/ed19910423#Text (дата звернення: 14.01.2025).
10. З інформаційної записки Полтавського обкому КП України про релігійну ситуацію в області від 7 вересня 1988 р. // Полтавській області – 75 років: збірник документів та матеріалів. Полтава: АСМІ, 2013. С. 169-171.
11. Інструкція про порядок обліку, забезпечення збереження, утримання, використання та реставрації нерухомих пам'яток історії та культури від 13 травня 1986 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS018 (дата звернення: 14.01.2025).
12. Костенко Л. В. Маруся Чурай: історичний роман у віршах. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. 224 с.
13. Несвіцький О. О. Щоденник. Полтава у дні революції та в період смути 1917-1922. Полтава: Полтавський літератор, 1995. 278 с.
14. Пам’ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1956. 111 с.
15. Повідомлення уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви в Полтавській області раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та раді у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів УРСР про закриття Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря 8 липня 1960 р. // Державний архів Полтавської обл., ф.р-4085, оп. 16, спр. 202, арк. 72-75.
16. Підтверджувальні документи монастиря на володіння с. Петрівкою, Сетянівкою і Вакулинцем, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-34.

17.Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Орчику, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1-10.

18.Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Сторожевій, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-22.

19.Підтверджувальні документи на млин і земельні володіння монастиря в урочищі Булановій, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1-25.

20.Підтверджувальні документи на млин і земельні володіння монастиря під м. Решетилівкою, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1-20.

21.Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря біля м-ка Коломак, Охтирського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1-13.

22.Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря у с. Тростянець, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1-6.

23.Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Олховому Розі, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1-14.

24.Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в урочищі Свинівці, Полтавського полку (Копії) // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 912. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1-19.

25. Постанова бюро Полтавського обкому Партії «Про заходи по припиненню паломництва до так званих «святих місць»» від 30.01.1959 // Державний архів Полтавської області, ф.р-4085, оп. 1, спр. 1607, арк. 51.
26. Постанова ВУЦВК від 21 березня 1922 року Інструкція про порядок вилучення церковних скарбів на користь голодаючим // Вісті ВУЦВК. 1992. 26 квітня. Ч. 91. С. 220.
27. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 28 березня 1956 р. № 320 «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-56-%D0%BF/ed19560328#Text (дата звернення: 30.01.2025).
28. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/ed19630824#Text (дата звернення: 30.01.2025).
29. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 6 вересня 1979 р. № 442 «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.01.2025).
30. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 11 серпня 1980 р. № 472 «Про виключення окремих споруд із списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/472-80-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.01.2025).
31. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 25 жовтня 1983 р. № 445 «Про виключення окремих споруд із списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/445-83-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.01.2025).

32. Рішення бюро Полтавського обкому Комуністичної партії України «Про закриття Полтавського жіночого монастиря» від 30 червня 1960 р. // Державний архів Полтавської області, ф.р-4085, оп. 1, спр. 1752, арк. 52.
33. Сохань П. С. Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим вчителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ: Наук. думка, 1997. С. 192-229.
34. Список виявлених НКВС офіційних співробітників розвідувального органу «Оріон» від 10 березня 1947 року // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава: Полтавський літератор, 2021. С. 1037-1040.
35. Список виявлених НКВС офіційних співробітників розвідувального органу «Оріон» від 31 березня 1948 року // Друга світова війна 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. Полтава: Полтавський літератор, 2021. С. 1040-1048.
36. Стадлер Т. С. Вид Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві біля річки Ворскли. Гравюра на металі з акварелі О. Кунавіна, початок XIX ст. // Українська графіка XI – початку XX ст. Київ: Мистецтво, 1994. С. 153.
37. Стадлер Т. С. Гравюра Вид полтавського монастиря, поч. XIX ст. // Українська графіка XI – початку XX ст. Київ: Мистецтво, 1994. С. 154.
38. Шевченко Т. Г. Близнецы. Харків: Фоліо, 2013. 350 с.
39. Шевченко Т. Г. Малюнок Хрестоздвиженський монастир у Полтаві 1845 р. // Малюнки Т. Шевченка. Вип. II. Санкт-Петербург, 1914. 28 с. Табл. IX.

40. Березіна О. В. Над центральним іконостасом Хресто-Воздвиженського храму полтавські різьбярі працювали 15 років // Вечірня Полтава. 2010. 7 квітня (№ 14). С. 11.
41. Білас І. Г. Особливості функціонування репресивної системи у воєнний період (1941-1945) // Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953:

Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах. Кн. 2. Київ: Либідь – Військо України, 1994. С. 337-338.

42. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII – початку XVIII ст. // Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. Київ: Мистецтво, 1981. С. 25-26.
43. Булава Л. М., Макаренко С. В., Гужва Ю. М., Ароян А. С. Монастирська гора, Яківці, Шведська Могила та Поле Полтавської битви (Серія: Історичні райони Полтави). Наукове краєзнавче видання. Полтава: типографія «Швидкодрук», 2024. 156 с.
44. Бучневич В. Е. Крестовоздвиженскій монастырь // Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава: Типо-литогр. губернск. правления, 1902. С. 183-208.
45. Вайнгорт Л. С., Супруненко О. Б. Про книгу та її автора // Архітектурне обличчя Полтави. Полтава: Метоп, 1992. С. 3-8.
46. Вечерський В. В., Мардер А. П. Хрестоздвиженський собор та дзвіниця // Полтавська область // Пам’ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. Київ: Техніка, 2000. С. 198 -199.
47. Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ: Наш час, 2008. С. 268-275.
48. Волосков В. Ф. «Полтава. 100 пам’ятних місць». Харків: Прапор, 1987. С. 121-123.
49. Гладиш К. В. Свідки давнини і сьогоденності. Пам'ятки архітектури Полтавщини: нарис-путівник. Харків: Прапор, 1972. С. 6-10.
50. Граб В. І. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир у роки війни // 2000-ліття християнства – славна віха в історії людства. Матеріали наукових читань 4 січня 2000 р. Полтава: АСМІ, 2000. С. 57-58.
51. Грановский П. А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. Полтава, 1901. С. 159.
52. Грибан Г. П., Халимон В. Ф. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Гортаючи сторінки історії Полтавщини. Полтава: Дивосвіт, 2016. С. 435-439.

53. Діденко Н. А. Від безпритульного хлопчика – до курсанта Варшавської школи німецької розвідки і … заслуженого вчителя Росії // Вечірня Полтава. 2010. 9 червня. С. 6.
54. Дмитренко А. Ю., Оніщук Л. М., Шулик В. В. Хрестовоздвиженський монастир // Православна Полтавщина: туристичний довідник. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. С. 3-16.
55. Жовнір Н. С. Хрестовоздвиженський монастир збив німецький літак // Коло. 2009. 29 жовтня. С. 9.
56. Жук В. Н. Великі греки в Полтаві // Зоря Полтавщини. 1998. 6 березня. С. 4.
57. Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2007. 248 с.
58. Жук В. Н. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Пам'ятки України. 1992. № 2–3. С. 104-109.
59. Заболотний В. Г. Архітектура України після возз'єднання з Росією // Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період) / Академія будівництва і архітектури УРСР, Ін-т теорії та історії архітектури і будівельної техніки. Київ: Держбудвидав УРСР, 1957. С. 118-130.
60. Закалюжний В. М. Провулок Комунарів – провулок Хрестовоздвиженський // Про що говорять старі та нові назви вулиць Полтави. Полтава: АСМІ, 2022. С. 90-91.
61. Ігнаткін І. О., Вайнгорт Л. С. Полтава. Історико-архітектурний нарис. Київ: Будівельник, 1966. С. 66-67.
62. Капко С. М., Мельникова І. С. Храмове будівництво в Полтаві наприкінці XX - на початку XXI ст. як аспект релігійного і духовного відродження // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей. Вип. 10. Полтава: Дивосвіт, 2015. С. 332-369.
63. Капко С. М. До історії неформального молодіжного руху в Полтаві у роки «перебудови»: «Історична комісія» // Полтавський краєзнавчий музей.

Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей. Харків-Полтава: ТОВ «Майдан», 2022. С. 144-153.

64. Кобиляшна Є. І. Полтава в роки окупації 1941-1943 // Край. 2013. № 115. С. 15-18.

65. Кондратюк Н. І. Матушка Антонія // Відомості полтавської єпархії. 2011. № 10 (№ 119). С. 12.

66. Кондратюк Н. І. Синодик Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря // Відомості полтавської єпархії. 2011. № 10 (№ 119). С. 13.

67. Корнєва В. С. Святиня Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря // Зоря Полтавщини. 2012. 6 листопада. С. 2.

68. Краснокутський І. М. Свідок сивої давнини // Зоря Полтавщини. 1972. 20 лютого. С. 4.

69. Кривий В. М. Унікальна пам’ятка історії та культури // Духовність: збірник статей. Полтава: Дивосвіт, 2009. С. 22-24.

70. Кривко С. Г. Старовинні вулиці Полтави // Край. 2008. № 50. С. 8-9.

71. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Господарська діяльність церкви на Лівобережжі (кінець XVII – XVIII ст.) // Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. 336 с.

72. Лазорський М. П. Козачий монастир // Світлотіні : збірник історичних нарисів, оповідань, статей, спогадів (1949-1969). Мельбурн: Слово, 1973. С. 298-300.

73. Лещенко С. М. Дорогою до монастиря // Полтавський вісник. 2017. 7 грудня. С. 24.

74. Лис В. М. Шпигунська школа «Оріон» // Робітнича газета. 1999. 9 квітня. С. 2.

75. Логвин Г. Н. Памятники искусства Советского Союза. Украина и Молдавия. Москва: Искусство, 1982. 500 с.

76. Ломачинська І. М. Свято-Хрестовоздвиженський монастир // Монастирі України. Київ: Балтія Друк, 2015. С. 118-121.

77.Луценко О. О. Савелій Бабенко подарував Хрестовоздвиженському монастирю іконку, яку колись розтрощив чоботом кадебіст // Вечірня Полтава. 2002. 5 грудня. С. 3.

78.Монастир оживе. Не проти і податкова інспекція // Полтавський Вісник. 1995. 14 липня. С. 1.

79.Морачевський В. В., Карпов В. Г., Малышева И. М. Крестовоздвиженский монастырь // Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия. Т. 7. Санкт-Петербург, 1903. С. 302-303.

80.Назаренко В. М. Сади і виноградники Гетьманщини // Український тиждень. 2025. URL: https://tyzhden.ua/sady-i-vynohradnyky-hetmanshchyny/ (дата звернення: 10.11.2025).

81.Наливайко І. М. З глибин віків відлунюють малинові дзвони // Через літа, через віки… Історико-публіцистичні нариси. Полтава: Дивосвіт, 2008. С. 23-27.

82.Наливайко І. М. Свідок сивої давнини // Комсомолець Полтавщини. 1990. 20 березня. С. 9.

83.Негай Г. А., Шепетя І. П. Хрестовоздвиженський собор – наш оберіг // Полтавський ярмарок. 1998. 1 травня. С. 4.

84.Нестуля О. О. Доля церковних іконостасів-пам’яток культури за умов антирелігійної істерії доби «Великого перелому» (кінець 1920-х – початок 1930-х років) // Християнські старожитності Лівобережної України: зб. наук. праць. Полтава: Археологія, 1999. С. 162-165.

85.Нікітіна Л. В. Операція «Ліквідація» // Відомості Полтавської єпархії. 2020. № 9 (№ 225). С. 16.

86.Павлов В. В. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Зоря Полтавщини. 2002. 17 квітня. С. 3.

87.Павлов В. В. Хрестовоздвиженський монастир // Сім чудес міста Полтави. Полтава: ФОП Говоров С.В., 2009. С. 14-19.

88.Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. Т.3. Київ: Будівельник, 1983-1986. С. 283.

89.Пащенко В. О. Примусовий атеїзм, або як закривали Хрестовоздвиженський монастир // Молода громада. 1991. 16 листопада. С. 3.

90.Передерій Л. К. Сталінградська битва починалася в Полтаві? // Полтавський вісник. 2010. 9 квітня (№ 15). С. 6.

91.Перець О. О. Храми національної долі: козацькі муровані церкви на Полтавщині // Пам'ятки України: історія та культура. 2014. № 8. С. 8-17.

92.Погода Ю. В. Відділ кримінальної міліції у справах дітей // Історія поліції та міліції Полтавщини: матеріали, документи. Т. 2. Полтава: ТОВ «Фірма Барз» Інк., 2004. С. 37-47.

93.Погода Ю. В. Каплуновская икона Божьей Матери, споспешница Полтавской победе 1709 года. Полтава: ФОП Говоров С. В., 2009. 24 с.

94.Полтавська єпархія // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 717.

95.Полтавська обласна психіатрична лікарня // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 727-728.

96.Полтавське духовне училище // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ, 1992. С. 743.

97.Полтавський Хрестоздвиженський монастир // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 778-780.

98.Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Храми Полтави. Путівник. Полтава: ФОП Говоров С. В., 2010, С. 3-16.

99.Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. Путівник. Полтава: ФОП Говоров С. В., 2009. 32 с.

100. Полтавські кладовища // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 782.

101. Пустовіт Т. П. Полтавська духовна семінарія та її визначні учні й викладачі // Пам'ятки України: історія та культура. 2014. № 8. С. 8-17.

102. Радянська вулиця // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 818.

103. Ревегук В. Я. Стан народної освіти // Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945). Полтава: Дивосвіт, 2004. С. 104-105.

104. Ротач П. П. Полтавський чернець на Січі // Біля гнізда соловейка: Літературно-краєзнавчі студії. Полтава: Полт. літератор, 1993. С. 15-20.

105. Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави. Полтава, 1919. С. 11-14.

106. Рудько Н. О. Матушка Антонія. Молитвами і працею // Полтавська громада. 2008. 27 червня. С. 10.

107. Самойлова Л. О. Благословляю на постійне місце проживання в монастир // Відомості полтавської єпархії. 2011. № 10 (№ 119). С. 10-11.

108. Сахно В. В. Вивчення і збереження архітектурного барокового ансамблю Мгарського і Полтавського монастирів // Відомості Полтавської єпархії. 2021. травень (№ 5). С. 19.

109. Стерненко М. А. Криниці національного самоусвідомлення і гідності // Віра. 1992. Січень-березень. С. 15-16.

110. Тронько П. Т. Полтава // Історія міст і сіл Української РСР. Т. 7. Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1966. С. 68-96.

111. Феодосій (Стефановський) // Історія Полтави. Сайт Бориса Тристанова. URL: http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=11386 (дата звернення: 10.02.2023).

112. Халимон В. Ф. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Полтавщина очима краєзнавця. Полтава: Дивосвіт, 2009. С. 233-237.

113. Халимон В. Ф. Мартин Пушкар – полтавський полковник // Полтавщина очима краєзнавця. Полтава: Дивосвіт, 2009. С. 233-237.

114. Ханко В. М. Старосвітські архітектурні пам’ятки Полтави // Полтавщина: плин мистецтва, діячі: Мистецтвознавчі праці. Київ: Видавець О. Ханко, 2007. С. 132-135.

115. Хрестоздвиженський собор // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 957.

116. Художня майстерня Василя Реклинського у Полтаві // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 958.

117. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. Москва: Издательство литературы по строительству, 1967. 235 с.

118. Циган Р. Л. Останній оплот автокефалії в м. Полтаві // Нові дні. 1995. Жовтень-листопад. С. 41-44.

119. Цвігуненко О. О. Що робила в Полтаві нацистська верхівка на чолі з Гітлером? // Події та коментарі. 2013. 20 вересня (№ 37). С. 5.

120. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 10-и томах. Т. 7. Київ: вид. АН УРСР, 1961. С. 46.

121. Яблонский Д. Н. Порталы в украинской архитектуре. Киев: Изд. Акад. Архитектуры УССР, 1955. С. 126-127.

122. Яковлєв А. С. За вікнами – історія // Полтавський вісник. 2003. 10 жовтня. С. 5.

123. Ohloblyn O. P. Western Europe and the Ukrainian Baroque an aspect of cultural influences at the time of hetman Ivan Mazepa // The Annals of Ukrainian Academy of the Arts and Sciences in the U.S. (New York), 1951. vol. 1, №2. Pg. 127-137.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

КП – Комуністична партія

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

РПЦ – Російська православна церква

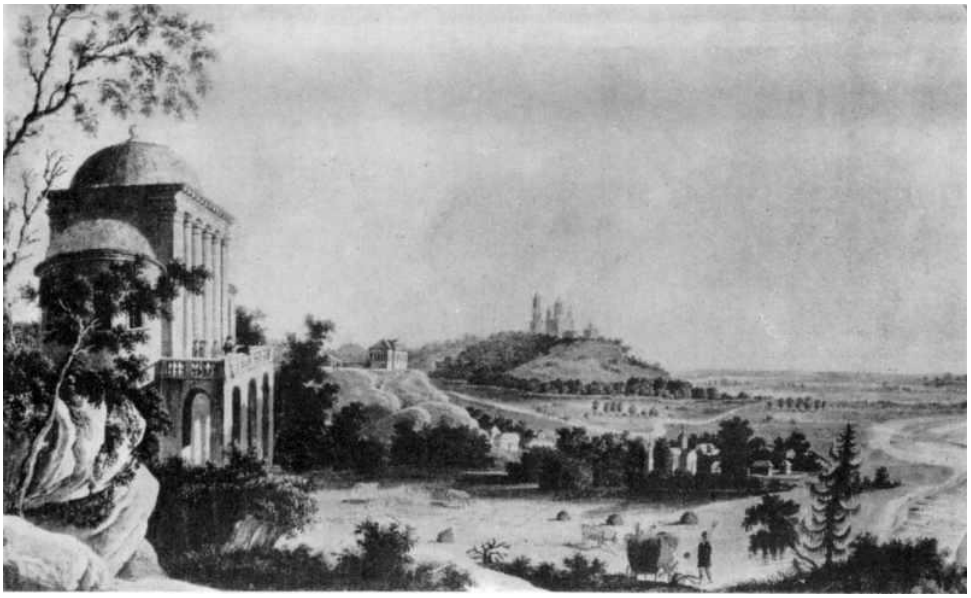
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ДОДАТКИ

Додаток 1

Стадлер Т. С. Вид Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві біля річки Ворскли. Гравюра на металі з акварелі О. Кунавіна, поч. XIX ст. [Українська графіка XI – початку XX ст. Київ: Мистецтво, 1994. С. 153].

Додаток 2

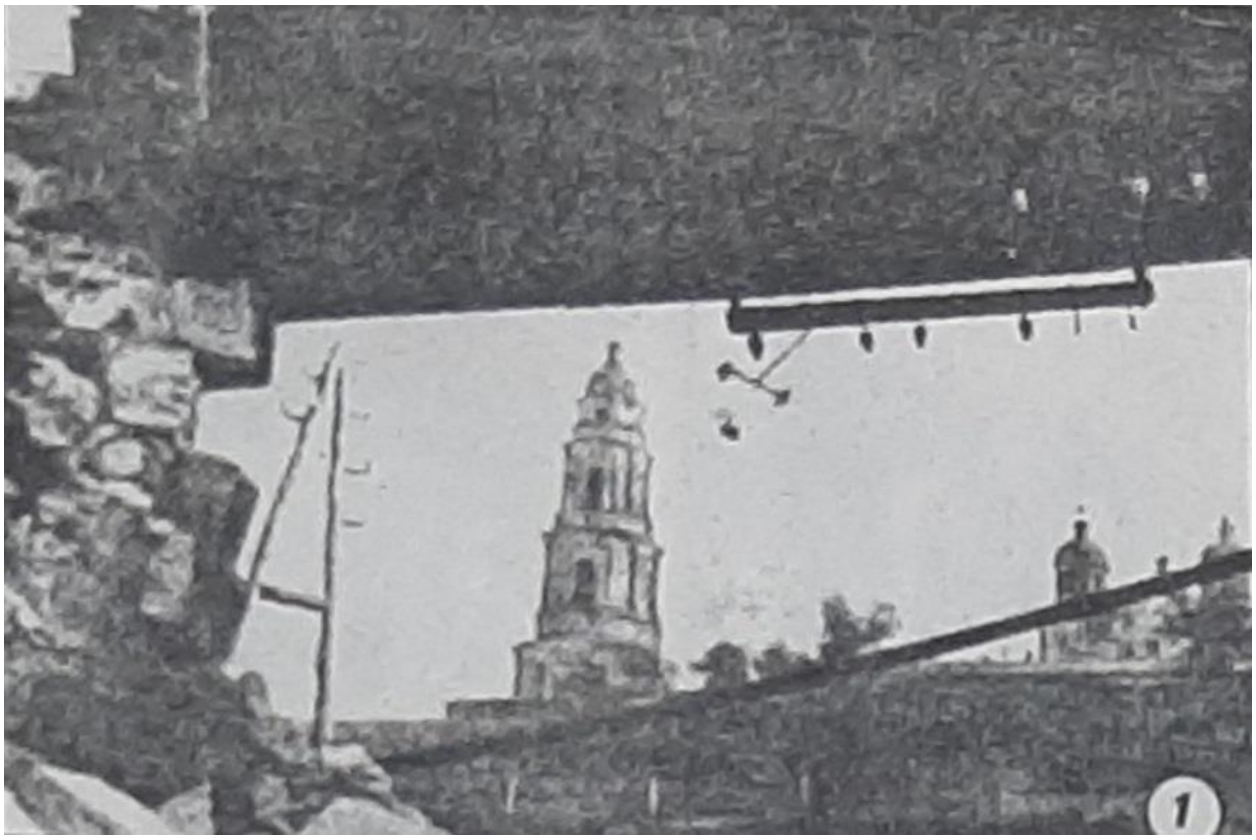
Стадлер Т. С. Гравюра Вид полтавського монастиря, поч. XIX ст. [Українська графіка XI – початку XX ст. Київ: Мистецтво, 1994. С. 153].

Додаток 3

Шевченко Т. Г. Малюнок Хрестоздвиженський монастир у Полтаві, 1845 р. Папір, сепія, акварель, туш (19.1 х 27.1).
[Малюнки Т. Шевченка. Вип. II. Санкт-Петербург, 1914. 28 с. Табл. IX.]

Додаток 4

Ансамбль Хрестовоздвиженського монастиря. Світлина, зроблена з-під висадженого залізничного мосту. 1943 рік. Автор невідомий.
[Яковлєв А. С. За вікнами – історія. Полтавський вісник. 2003. 10 жовтня. С. 5].

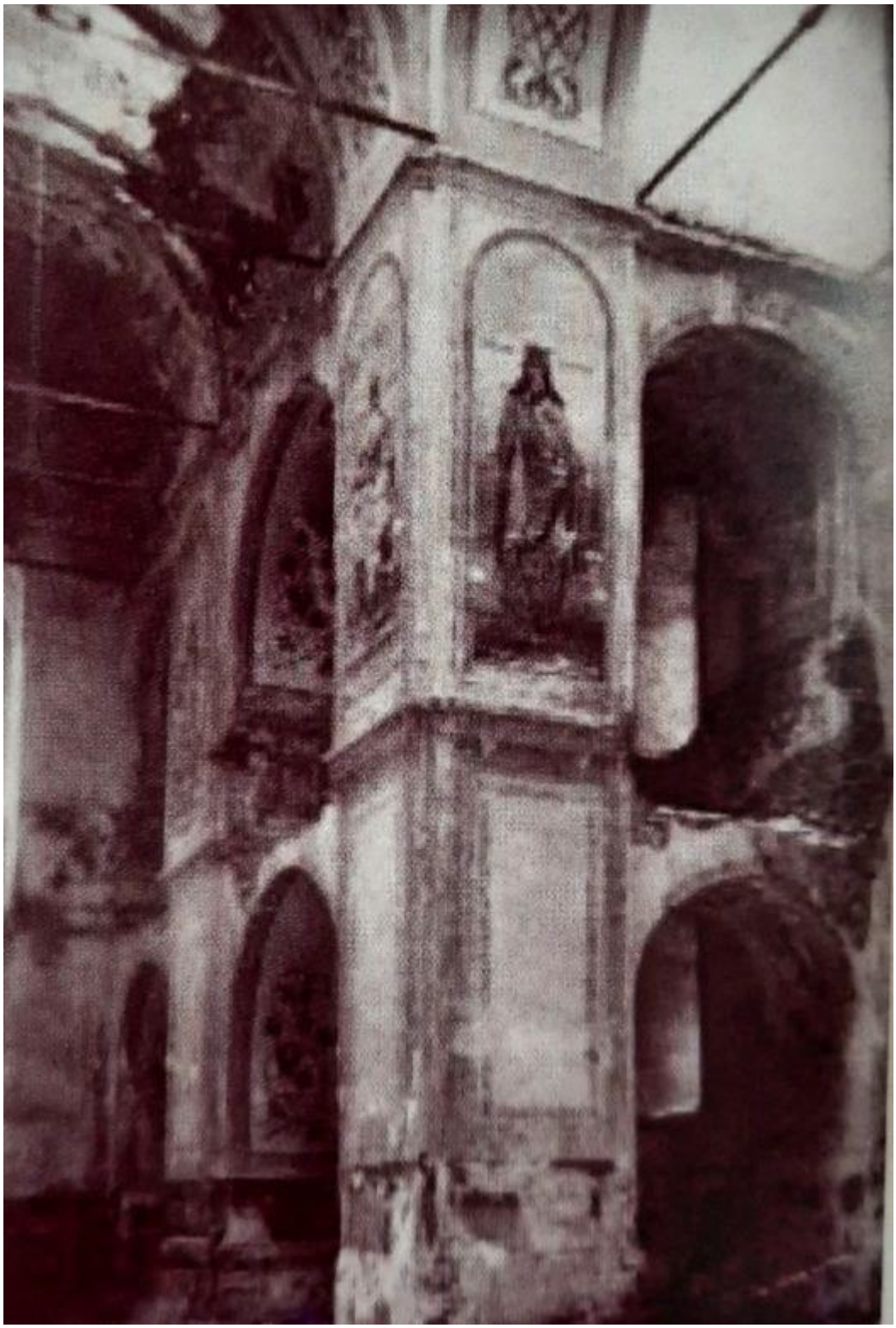
Додаток 5

Надбрамна дзвіниця Хрестовоздвиженського монастиря. 1945 рік. Автор невідомий.

[Опубліковано 29 жовтня 2023 року у телеграм-каналі Стара Полтава. URL: https://xn--80affa3aj0al.xn--80asehdb/#@starapoltava (дата звернення: 11.01.24)].

Додаток 6

Інтер’єр Хрестовоздвиженського собору. Фото 1940-х рр. Автор невідомий.
[Коробкін О. В. Жива історія. Полтава: фотоальбом.
Полтава: Сімон, 2009. С. 48].

Додаток 7

Реставрація куполів Хрестовоздвиженського собору. Фото середини 1950-х рр. Автор невідомий.

[Булава Л. М., Макаренко С. В., Гужва Ю. М., Ароян А. С. Монастирська гора, Яківці, Шведська Могила та Поле Полтавської битви. Наукове краєзнавче видання. Полтава: типографія «Швидкодрук», 2024. С. 14].

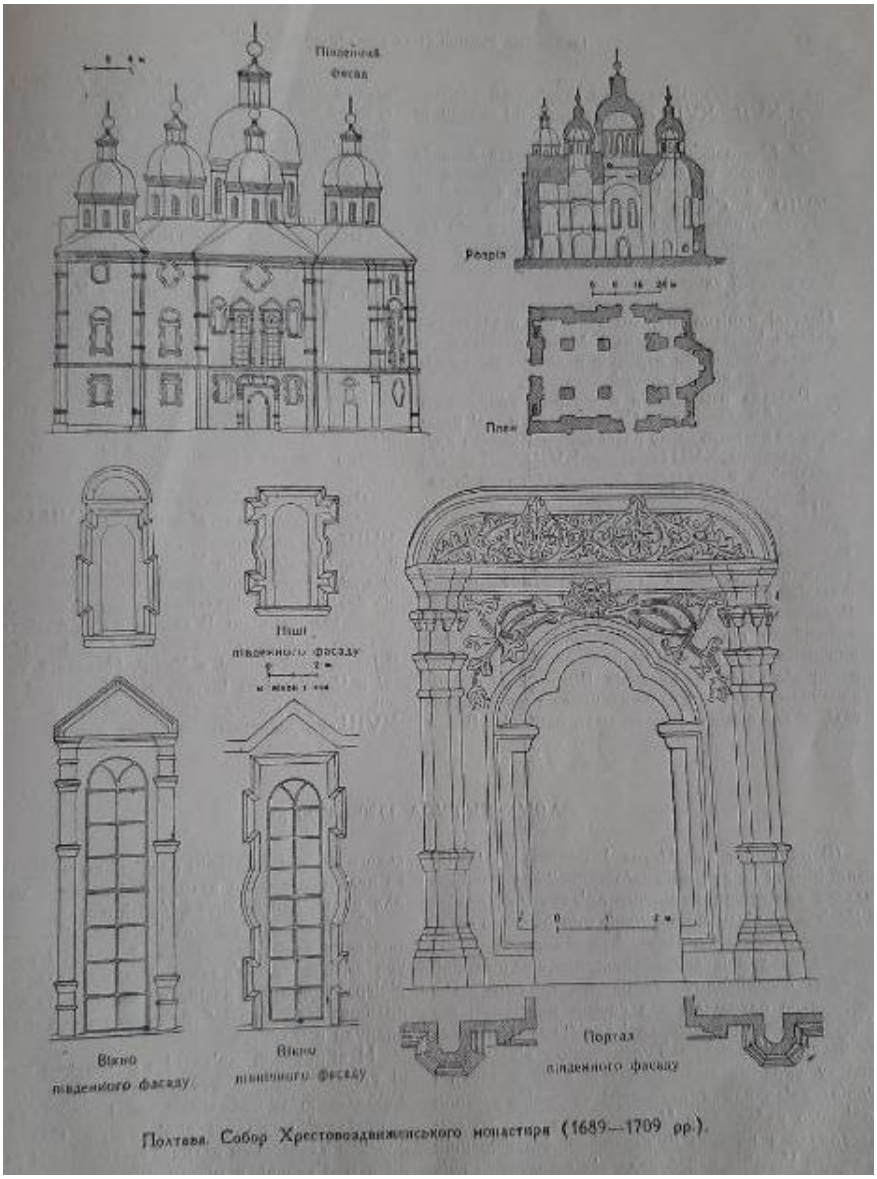
Додаток 8

Реставрація дзвіниці. Фото 1950-х рр. Автор невідомий.

[Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2007. С. 110].

Додаток 9

Собор Хрестовоздвиженського монастиря (1689-1709 рр.). м. Полтава. [Заболотний В. Г. Архітектура України після возз'єднання з Росією. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). Київ: Держбудвидав УРСР, 1957. С. 125].